

16.

ԿԱՐՍԻ ԱՆԿԱՆ ԲՈՒՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ (1920 Թ.)

ՊԵՎՈՐԳ ՅԱՂԵՅՍ

Կարսի անկումը 1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին՝ մնում է հայոց նորագույն պատմության ամենից խայտառակ ու ամոթալի էջերից մեկը¹: Ուրիշ ի՞նչ որակում կարելի է տալ այն փաստին, որ հօգուտ հայերի՝ բանակի թվակազմի և ռազմամթերքի բազմապատիկ գերազանցության պայմաններում, մի քանի ժամվա ընթացքում², «առանց կռվի»³ թշնամուն է անցել ամբուսթյունների բազմաշարք համակարգ ու-

¹ Լիբանանահայ արձակագիր և Բեյրութի «Նայիրի» շաբաթաթերթի հիմնադիր-խմբագիր Անդրանիկ Ծառուկյանը Կարսի անկումը համարում է «Դեր Զորեն ետք հայ ժողովուրդին կրած մեծագույն աղետը՝ որուն շուրջ պատմության խոսքը հստակ չէ դեռ, և շատերու մտքին մեջ կմնա առեղծվածային շփոթութեամբ»։ տե՛ս նրա խմբագրական ներածական խոսքը Արտաշես Բաբայանի «Կարսի անկումը» հուշագրության վերահրատարակման առթիվ, «Նայիրի» շաբաթաթերթ, Բեյրութ, ժե տարվա (1968,- Գ. 3.) 45-50 միացյալ համարների փոխարեն լույս տեսած բացառիկ համար, էջ 8:

² Ըստ Հայաստանի վրա արշաված թուրքական բանակի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրի՝ Կարսն ինքը գրավել է 3.5 ժամվա ընթացքում («Քյազիմ Կարաբեքիրի հուշերը Հայաստանի Հանրապետության վրա թրքական հարձակումներուն մասին», թարգմ. Ա. Շորվոզյան, «Զարթօնք» օրաթերթ, Բեյրութ, 1966 թ., 10 օգոստոսի, էջ 2):

³ Կարսի Ա. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ծխատեր քահանա տ. Կորյուն Քոթանջյան. տե՛ս նրա 17 դեկտեմբեր 1922-ի զեկուցագիրը Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, թիվ 1 (107), 2006, էջ 100:

նեցող մի բերդաքաղաք՝ իր ավելի քան 700 թնդանոթներով և անհաշվելի այլ ռազմամթերքով⁴, գերի են ընկել տասնյակ հազարավոր հայ քաղաքացիներ, հազարավոր զինվորներ, ավելի քան 120 սպա, որոնց շարքին՝ երեք գեներալ (Արարատյան, Փիրումյան, Ղազարյան) և մեկ նախարար (Բաբալյան): Մինչև Կարսի մարզի ամբողջական հայաթափումը, 1921 թ., թուրքերը քաղաքում կոտորել են 8 հազար, իսկ մարզում՝ 12 հազար հայ՝ հիմնականում տղամարդիկ⁵: Գերի ընկած ռուսին քաղաքացի Վասիլ Իոնեսկուն վկայում է, որ Կարսում Նուրի բեյից իմացել է, «որ քաղաքում սպանված են 8 հազար հայեր (կանայք, երեխաներ և տղամարդիկ), բայց իմ դիտարկումներով սպանվածների թիվը 10-12 հազարից քիչ լինել չէր կարող, քանի որ մի ամիս անց քաղաքի շրջակայքում դեռևս կարելի էր տեսնել բազմաթիվ դիակներ»⁶: Ըստ Կարո Սասունու՝

⁴ Իր հուշերում Կարաբեքիրը հայտնում է. «Կարսի մեջ ահագին քանակությամբ զինամթերք գրավեցինք: Լավ գործածելի վիճակի մեջ 377, նորոգության կարոտ 339 թնդանոթ և միլիոններով ռումբ ու փամփուշտ»: «Գյումրիի մեջ ալ մեծ քանակությամբ զինամթերք և զենքեր ձեռք անցուցինք», - ավելացնում է նա: Այս քանակների մի մասը իրեն պահելով հանդերձ, Կարաբեքիր արևմտյան ռազմաճակատ՝ Մուստաֆա Քեմալին ուղարկել է 117 թնդանոթ, 12 հազար հրացան, 244 գնդացի, 14 հազար սվին և սուր, 170 հազար հրետանու ռումբ, 32 միլիոն փամփուշտ, 110 հազար պայթուցիկ «և սնդուկներով, դեզերով, շոգեկառքերով (վագոն վագոն) զինամթերք և մեծագումար դրամ»: Այս բոլորը նկատի ունենալով, Ֆեզի փաշան Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովում իր հրճվանքը հայտնելով Կարսի առումի առթիվ, հոխորտում էր. «Հայերեն առնված զենքերով անկախության պատերազմը տասը տարի ալ կրնանք շարունակել» («Քյազըմ Կարաբեքիրի հուշերը Հայաստանի Հանրապետության վրա թրքական հարձակումներուն մասին», «Զարթօնք», 1966 թ., 10 և 11 օգոստոսի, էջ 2):

⁵ Աշոտ Մելքոնյան, «Կարս» և «Կարսի մարզ» հոդվածներ, «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 179, 181:

⁶ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 114, ցուցակ 2, գործ 43, թերթ 34 - արտատպվել է հետևյալ հրատարակման մեջ. (աշխատասիրեց) Ավետիս Փափազյան, «Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր», «Զարթօնք», 2005 թ., 14 սեպտեմբերի, էջ 2:

2000 հայ զինվոր և սպա գերի է ընկել Կարսում: Նրանցից ընդամենը 600-ն է վերադարձել Հայաստան՝ ուժ ամսվա գերությունից և տաժանակիր աշխատանքից հետո: Ըստ նույնի՝ թուրքական գերություն մեջ ոչնչացվել է նաև Կարսից և Ալեքսանդրապոլից տարված մոտ 8000 հայ երիտասարդ⁷: Մեկ այլ լավատեղյակ անձ՝ հայկական երկաթուղու բարձրաստիճան պաշտոնյա Եղիշե Պահլավունին հայտնում է, որ գերի ընկած «հինգ-վեց հազար զինվորներից կենդանի վերադարձան միայն 464-ը: Սպաներից մահացան երեքը: 105-ից մնացին 102 հոգի»⁸: Տ. Կորյուն քահանա Քոթանջյանը գերի սպաների թիվը գնահատում է «120-ի շափ», իսկ գերիների ընդհանուր թիվը՝ «3700 հոգի, ըստ ոմանց՝ 7000», որոնցից տասնմեկ ամիս հետո «վերադարձան ոչ ավել, քան 800-900 հոգի»⁹, «միայն 900 հոգի, մեծ մասամբ զինվորականներ»¹⁰: Մինչդեռ «պատերազմի սկսված օրեն մինչև Կարսի անկումը, այդ ճակատի հայկական բանակի ընդհանուր կորուստը եղած էր մոտ 500 սպանված և 1000 վիրավոր»¹¹:

Եվ այսօրանից հետո, ընդամենը երեք սպա է ինքնասպանությունը¹² փորձել քավել համազգային այս մեծ ԱՄՈԹԸ, որին հետևեց Հայաստանի առաջին Հանրապետության լիակատար պարտությունը, Հայրենիքի տարածքի զգալի մասի և թեկուզ կիսատ-պուատ անկախություն ունեցող պետականության կորուստը, հարվածներ, որոնցից հայությունը չի սթափվել մինչև օրս:

⁷ Կարո Սասունի, «Հայ-թուրքական պատերազմը», «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, [այսուհետ՝ ՀԹՊ], 1926, թ. 7, էջ 76:

⁸ Եղիշե Պահլավունի, «Հուշամատյան», Երևան, 2006, էջ 161:

⁹ Տես նրա 17 դեկտեմբեր 1922-ի զեկուցագիրը Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 1 (107), 2006, էջ 101:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 107:

¹¹ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 7, էջ 77:

¹² Նրանք են՝ առաջին գնդի հրամանատար գնդապետ Մազմանյանը, Սեպուհի բրիգադայի շտաբի պետ հազարապետ Զիլինգարյանը և հրետանու մարտկոցի հրամանատար գլխապետ Բագրատունին: Այս մասին տես Արտաշես Բաբալյան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 63; ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 7, էջ 76:

Հակառակ Կարսի և, ընդհանրապես, առաջին Հանրապետության անկման մասին մեծածավալ գրականության առկայության, մեր կարծիքով, հայ պատմագիտական ու քաղաքական միտքն այս իրադարձություններին առ այսօր ճշգրիտ գնահատականներ չի տվել: Ուշադրությունն առավելաբար սևեռվել է անկումների քաղաքական, մասնավորաբար արտաքին-դիվանագիտական պատճառների վրա, հետին պլան մղելով ներքին՝ գաղափարական, ռազմական, ռազմահոգեբանական, վարչաիրավական և բարոյահոգեբանական պատճառները, որոնք էլ իրականում վճռորոշն էին: Պարտության մի քանի պատճառ նշելով, այն էլ՝ հարցական ձևով, հուշագրողներից Գարեգին արք. Հովսեփյանցը գրում է, որ Կարսի անկման հարցը «մի բարդ խնդիր է, կարոտ անաչառ և մանրագնին ուսումնասիրության»¹³: Իր կարգին, երջանկահիշատակ եկեղեցականի հուշագրության երկրորդ վերահրատարակիչ Անդրանիկ Մառուկյանը հայտնում է, որ Կարսի անկումը բոլշևիկյան քարոզչությանը պայմանավորելը «կրնա մասամբ ճիշտ ըլլալ», բայց «անբավարար» է և «անհամոզիչ»: Նա տրամաբանական հարց է տալիս. «Սարդարապատի մեջ կովոդ հայ զորքը ինչպե՞ս կրնար մեկ օրեն մյուսը դասալիք բազմության մը վերածվիլ, մանավանդ երբ զործ ուներ միևնույն թշնամիին՝ թուրքին հետ, որուն արյունոտ ծրագիրը հայության հանդեպ գաղտնիք չէր ոչ մեկ հայու: Տարիներու ընթացքին մեր կատարած բոլոր ընթերցումները գոհացուցիչ պատասխան չեն տված այս հարցումին»¹⁴:

Սույն ուսումնասիրությանը փորձում ենք պատասխանել հայության գոյատևման համար կենսական այս հարցումին:

¹³ Գարեգին արք. Հովսեփյանց, «Կյանքիս ամենադժբախտ օրը և երջանկությանս ռոպեն», «Որուն չապավինելու արդյունքը», Երևան, 2002, էջ 41-42:

¹⁴ Անդրանիկ Մառուկյան, խմբագրական ներածական խոսք Արտաշես Բաբալյանի «Կարսի անկումը» հուշագրության վերահրատարակման առթիվ, «Նայիրի», Ժն տարվա (1968,- Գ. Յ.) 45-50 միացյալ համարների փոխարեն լույս տեսած բացառիկ համար, էջ 8: Ընդգծումը Ա. Մառուկյանինն է:

Կարսի անկման ու հայության խայտառակ պարտության մասին հիշատակել են բազմիցս, սակայն, ինչպես Նժդեհն է նշում, չի ասվել բուն պատճառը, ճշմարտությունը, որն է. այդ օրերին համատարած՝ «հայ ժողովրդի՝ իր ամբողջության մեջ անմարտունակ, անարի, անմշակ հոգին»¹⁵: Եվ դա լիովին հասկանալի է. ասել ճշմարտությունը՝ նշանակում է ընդունել սեփական սխալը և ապաշխարել դրա համար, իսկ ապաշխարել նշանակում է՝ սխալը գիտակցելուց հետո զղջալ և ամաչել, ներողություն խնդրել ու սխալը չկրկնելու կամք դրսևորել:

Կարսի անկման մասին գրել ենք 2002 թ. Երևանում լույս տեսած՝ մեր կազմած ու խմբագրած «Ոգուն շապավիհներու արդյունքը (Կարսի անկումը 1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին – Գարեգին արք. Հովսեփյանցի հուշագրությունը և փաստաթղթեր)» նյութերի ժողովածուում: Դրա լույս տեսնելուց հետո ՀՀ-ում և արտասահմանում հրապարակվել են այս թեմային վերաբերող մի շարք նոր նյութեր և ուսումնասիրություններ: Դրանց մեջ կառանձնացնենք պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արարատ Հակոբյանի՝ ծավալով և տպաքանակով փոքր (28 էջ, 100 տպաքանակով), բայց նշանակությամբ մեծ՝ «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմության փորձն ու դասերը» ուսումնասիրությունը (Երևան, 2004): Հեղինակն իր առաջ խնդիր է դրել «ուշագրություն դարձնել այդ պարտության հատկապես բարոյահոգեբանական գործոնին, որից մեծապես կախված է նաև ռազմական հաղթանակը»¹⁶: Նա Կարսի անկման հիմնական պատճառ է նշում ամբողջությամբ վերցրած հայ հասարակության բարոյահոգեբանական անկումային վիճակն ու պարտվողական հոգեբանությունը՝ պայմանավորված հասարակական տարբեր արատներով, որոնք համակել էին պետական վարչական

¹⁵ Գարեգին Նժդեհ, «Որդիների պայքարը հայրերի դեմ», Սալոնիկ, 1927: Վերահրատարակվել է Գ. Նժդեհի «Հատընտիր»-ում, Երևան, 2001. մեջբերումը կատարվել է վերջինից, էջ 86:

¹⁶ Արարատ Հակոբյան, «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմության փորձն ու դասերը», Երևան, 2004, էջ 4:

մեքենան՝ վերևից մինչև ներքև, այդ թվում՝ ներքին գործերի և ռազմական (զորաց) նախարար, պետություն փաստական դիկտատոր Ռուբեն Տեր-Մինասյանին¹⁷, բանակը՝ գեներալներից մինչև շարքային զինվորը, հասարակությունը՝ մտավորական կոչեցյալից մինչև արհեստավորն ու գյուղացին¹⁸:

Մեր համոզմամբ, Կարսի անկման լավագույն և ճշմարտացի վերլուծական գնահատականը տվել է մեծ ռազմագետ, քաղաքագետ և ազգային գաղափարախոս Գարեգին Նժդեհը՝ «Որդիների պայքարը հայրերի դեմ» աշխատությունում: Նա «մեծ կեղծիք» է հայտարարում Կարսի անկման բուն պատճառը այլ պատճառներով (այլևայլ երկրորդական հանգամանքներով) փոխարինելու հանցագործ վարքագիծը: «Տարիներ են անցել Կարսի անկման օրեն, տարիներ, և ... այդ բերդի շուրջը տեղի ունեցած ողբերգություն մասին հրապարակում կա ամեն ինչ, միայն ոչ ճշմարտություն»¹⁹: Նժդեհը նշում է, որ այս մասին շատ են խոսում, մտավորականից սկսած մինչև սափրիչը, «բայց ոչ ճշմարտությունը

¹⁷ Հայ Գնդունի (բուն անունով՝ Համբարձում Թովչյան), «Կարսի անկումին պատճառները» [այսուհետ՝ ԿԱՊ], «Մարտկոց» թերթ, Փարիզ, 1932 թ., 10 նոյեմբերի, էջ 2: Նույն տեղում Հայ Գնդունին մեծատառերով մեջբերում է 1920-ականների երկրորդ կեսին Ռուբենի արտաբերած մեկ խոսքը. «Անպատիվ կյանքը նախընտրելի է, քան պատվավոր մահը»: Ինչպես ասում են՝ մեկնաբանություններն ավելորդ են...

¹⁸ Կարսի 1919 թ. ապրիլի 12–1920 թ. հոկտեմբերի 30 ժամանակաշրջանի նահանգապետ Ստեփան Դորդանյանը կարծես նաև այսօրվա համար է գրել հետևյալ տողերը. «Գաղափարը, սրբությունը և իդեալները կարծես իջել էին իրանց հմայիչ բարձրությունից, ուր մարդիկ ծաղրում էին իրանց ամենանվիրական հավատալիքները և ուր չկար (ճիշտը՝ «չկային»,- Գ. Յ.) այլևս ամոթ, պատկառանք և ազգային այն մեծ կորույր և տրամադրությունը, որ կրթել է սերունդներ և պատմություն ստեղծել...» (ՀԱՍ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 18, թ. 79): Նա ավելացնում է. «Այդ մթնոլորտում չէր (ճիշտը՝ «չէին»,- Գ. Յ.) կարող զարգանալ ու ամրանալ կառավարչական հմայքը ու համարումը, այդ պրեստիժը օրեցօր ընկնում, թուլանում էր և իր հետևից տանում իրավակարգը, որի փլուզումը ե[լ] ահնեք և է[լ] անխուսափելի» (նույնը, գ. 2, թ. 21):

¹⁹ Գ. Նժդեհ, «Հատընտիր», Երևան, 2001, էջ 84-85:

երևան հանելու մտահոգությունը: ... Եվ ամեն մեկը, որ տգիտություն և վատություն ունեցավ իրենից դուրս փնտրելու աղետի պատճառները՝ կրկնեց հիմարություններ միայն»²⁰: Նա գրում է. «Ընդունել ճշմարտությունը հանրապետական բանակի անհաշողությունը մասին, պարզել Կարսի անկման իսկական պատճառները – կնշանակի պատասխանատվության բաժին ընդունել»: Նժդեհը հայտարարում է. «Կարսի ամոթը Հ. Հանրապետական կառավարությանը չէ միայն, այլ՝ ողջ հայ ժողովրդի: Չափվում են, բախվում են բանակները, բայց հաղթում կամ պարտվում են ազգերը, ցեղերը»²¹: Կարսի պատերի տակ պարտվողը հայ զինվորն ու զորավարը չէին միայն, այլ՝ բովանդակ հայությունը, հայ ժողովրդի՝ իր ամբողջության մեջ անմարտունակ, անարի, անմշակ հոգին:

Ահա՛ ճշմարտությունը, հայ՛ երիտասարդ...»²²:

Նժդեհի դատողությանը համահունչ է Կարսի 1919 թ. ապրիլի 12–1920 թ. հոկտեմբերի 30 ժամանակաշրջանի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանյանի տեսակետը, թե քաղաքի անկման ու պետականության կործանման համար պատմությունը մեղադրյալների նստարանին տեղ վերապահած կլինի հայ հասարակության համար²³:

Նույնը հաստատում է նաև Մեծ Բրիտանիայի Անդրկովկասում բարձր կոմիսար, գնդապետ Ստոկսը իր կառավարությանը 1920 թ. դեկտեմբերի 24-ին ուղարկած ծածկագիր գեկուցագրում. «(Հայ՝ Գ. Յ.) ժողովրդի մոտ կռվելու կամքի բացակայությունը բացատրվում է նրանով, որ հենց սկզբից համոզված էին, թե պաշարը իրենց ուժերից վեր է»²⁴:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 85:

²¹ Նույնը հաստատում է նաև Հայ Գնդունին. «Բանակները իրարու դեմ պատերազմելու ատեն՝ հոգեկան ձիբբե՛րն են որ կչափվին երկու կողմերուն կամ թշնամիներուն միջև, ամեն բանն ալելի» (ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932 թ., 10 նոյեմբերի, էջ 2):

²² Գ. Նժդեհ, «Հատընտիր», էջ 86:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 14, թ. 69:

²⁴ Armenia – Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, compiled by Anita Burdett, “Archive” Editions, London, 1998, pp. 659-660. Փաստաթղթի հայերեն թարգմանությունը տես՝ «Ոգուն չապավինելու արդյունքը», Երևան, 2002, էջ 59-60:

Տարօրինակ է, որ հուշագրողների մեծ մասը Կարսի անկումը համարում է «չսպասված կորուստ», «անսպասելի», «անակնկալ» (Հայ Գնդունի)²⁵; «անակնկալ», «անակնկալ նույնիսկ զինվորական բարձր իշխանություն համար» (Գարեգին արք. Հովսեփյանց)²⁶ և այլն, մինչդեռ, ըստ մեզ, այդ խայտառակ անկումը միանգամայն բնական, տրամաբանական ու օրինաչափ էր, և իսկական անակնկալն այն կլիներ, եթե Կարսը թշնամու ձեռքը չանցներ:

Քննարկելով Կարսի անկման և դրան հաջորդած՝ ՀՀ կործանման պատճառները, կենտրոնանալու ենք առավելաբար գաղափարական, զուտ ռազմական, ռազմահոգեբանական ու բարոյահոգեբանական բնույթի պատճառների վրա, թեև երբեմն անդրադառնալու ենք այլ բնույթի պատճառների ևս, որովհետև բոլոր գործոններն օրգանապես միահյուսված են միմյանց: Պատճառների բնույթի մեր դասակարգումը պայմանական է. օրինակ՝ որոշ զուտ ռազմական սխալներ իրենց խորքում ունեն գաղափարական, ռազմահոգեբանական և/կամ բարոյահոգեբանական նախապատճառ(ներ) և ընդհակառակը:

Ա. Կարսի անկման և ՀՀ բանակի քայքայման գաղափարական պատճառները

Մեր համոզմամբ, ամենաորոշիչն ու առաջնայինն են գաղափարական և ոգեկան ոլորտներով պայմանավորված պատճառները: Դրանց բացակայությունից կամ թուլությունից են ածանցվում մյուս բոլոր պատճառները:

Ա. 1. Բանակի հրամկազմի ապագային-հակագային նկարագիրը և նրա մոտ հայկական պետականության գաղափարի թուլությունը, հաճախ էլ՝ հիմնովին բացակայությունը

ՀՀ բանակի բարձրաստիճան սպայական կազմում (գեներալներ, գնդապետներ և փոխգնդապետներ) զգալի տոկոս էին կազմում ցարա-

²⁵ ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932 թ., 29 հոկտեմբերի, էջ 1:

²⁶ «Ոգուն շապավիհներու արդյունքը», էջ 41:

կան բանակի ոչ հայազգի սպաները (մեծ մասամբ՝ ազգությամբ ռուս)՝ Զինգելիչ, Երուսաղիմսկի, Օւլուվսկի, Նեստերովսկի, Մեդվեդև, Կորոլկով, Շնեուր, Գրոոս, Բաբաջանով և այլն:

Հայազգի բարձրաստիճան հրամանատարների ջախջախիչ մեծամասնությունը նույնպես օտար էր իր իսկ հայրենիքում: Նրանք «ոչ միայն անձանոթ էին հայ լեզվին ու իրականությունը, այլև՝ հայ գորքին»²⁷, շունեին հոգեբանական նույնացում իրենց ազգի ու նրա պատմամշակութային ժառանգության (ներառյալ հազարամյակների ավանդույթներ ունեցող հայկական ռազմարվեստի) հետ, հետևաբար և չէին կարող ունենալ ազգային արժանապատվության զգացում, ինչպես և ազգի առաջ պատասխանատվության գիտակցություն²⁸: Չունենալով հայրենի հողի հետ հոգեբանական խոր նույնացում, նրանց համար այդ հողի պահպանումը կամ կորուստը չէր կարող որպես անձնական պատվի հարց կամ ողբերգություն ընկալվել: Նրանց մոտ հայ ազգի հետ իրենց անձի առնչություններն սահմանափակվում էին իրենց ազգային ծագման մասին հիշողությամբ և ոչ ավելին: Նրանց մոտ չէր նկատվում նույնիսկ «էթնիկական երկատվածություն» երևույթ²⁹: Նրանցից գեներալ Նազարբեգյանն ընդամենը մի քանի բառ գիտեր թիֆլիսի հայոց բարբառից, իսկ գեներալ Փիրովյանը՝ Արցախի բարբառից: Մյուս հայազգիների մեծագույն մասը մեկ բառ իսկ հայերեն չգիտեր և ճիգ էլ չէր անում սովորելու: Ռուսական դպրոցներում սովորած սպաները հայ էին «անունով միայն, մեծ մասը ցարական ռեժիմի մարդիկ էին, անտեղյակ՝ մեր կյանքին, անգիտակ՝ մեր լեզվին: Շատերը լավ հայեր էին, բայց ոչ հայրենասերներ»³⁰: Մի մասը ... պարզ վարձկան էր, օտար՝ մեր ձգտումներին, մեր ժողովրդի

²⁷ Վահե Արծրունի (բուն անունով՝ Մելիսեթ Մուրադյան), «Հայ-տաճկական պատերազմը – Հայ սպայությունը – Շատախ», Երևան, 2002, էջ 62:

²⁸ Տես Ալբերտ Նալչաջյան, «էթնիկական հոգեբանություն», Երևան, 2001, էջ 61-62:

²⁹ Այսինքն՝ «նույն անձի մեջ երկու էթնիկական ես-կոնցեպցիաների գոյակցությունը» (նույնը, էջ 460):

³⁰ Հիմնովին համաձայն չենք այսպիսի գնահատականի հետ. ոչ հայրենասեր, ազգային լեզուն արհամարհող հայազգի արարածը չի կարող հայ կոչվել:

կարիքներին: ... Կառավարությունը չկարողացավ վերակազմել մեր գորքը ազգային հիմունքներով»³¹: Բարձրաստիճան «հրամանատարներից շատերը երազում էին ռուսական զորքի մուտքը Հայաստան և դենիկինյան օրերին բարձրաձայն մեր բանակը համարում էին մի գորամաս ռուսական կամավորական բանակի»³²: Նրանք «անկախ Հայաստանը համարում էին ժամանակավոր մի երևույթ, որ պիտի չքանար ռուսական ազդեցության տակ»³³: Անհնար է առանց արգահատանքի կարգալ կարսի նահանգապետ Ստեփան Դորդանյանի արձանագրած հետևյալ տողերը. «Արհամարհալից և հեգնորեն, այդ գեներալները և գեղապետները ծաղրում էին «հայկական սուվերենիտետը», դրվատում էին ռուս պետական անցուղարձը, հայ մինիստրներին «խմբապետներ» անվանում և կառավարության պահանջը բանակի ազգայնացման մասին զավեշտ[.] զառանցանք համարելով, այդ առիթով ռուսերեն էին սրախոսում... Բաժակաճառերը վերջանում էին ռուսերեն «ուռայով», ուր բոլորի հայացքը դառնում էր դեպի հյուսիս»³⁴:

³¹ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 67-68: Բարձրաստիճան սպայության ապագգային դիմագծի, վարձկանի հոգեբանության և նրա ու շարքային զինվորության միջև խորը անդունդի մասին տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թթ. 84, 159; մաս 2, թթ. 197, 235-236, 252, 255, 284; նույնը, գ. 18, թ. 66; գ. 16, թ. 47:

³² Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 67: Նույնը հաստատում է նաև Բյուրո-կառավարությունում ներքին գործերի և ռազմական նախարար, երկրի փաստական ղեկատար Ռուբեն Տեր-Մինայանը (Ռուբեն, «Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները» հ. է, Լոս Անջելոս, 1952, էջ 214. մեջբերված է՝ Արարատ Հակոբյան, «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմության փորձն ու դասերը», էջ 28): Այս խայտառակ խոստովանությունից հետո կարելի՞ է արդյոք Հայաստանի առաջին հանրապետությունը անկախ պետություն համարել...

³³ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 68: Տե՛ս նաև Անանուն, «Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը», էջ 40: ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 403; գ. 18, թ. 60:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 400:

Բարձրաստիճան հրամանատարությունը մի աշխարհ էր, իսկ զինվորությունը՝ ամբողջովին մեկ այլ աշխարհ, «հայկական քաղաքական միտքը և զինվորական դասը անջատ էություններ էին...»³⁵: Հայրենասիրական ջիղ, լրջություն, բանիմացություն և ռազմական պատվախնդրություն ինչ-որ չափով ունեցել են միայն գեներալ Սիլիկյանը (թեև նա էլ հայերեն չգիտեր³⁶) և Հայոց բանակի առաջին գնդի երբեմնի հրամանատար գնդապետ Հարությունյանը: Այդուհանդերձ, Սիլիկյանը «ճակատագրական այս պատերազմում... իրեն լավ կողմերով չգրսևորեց»³⁷:

Ձինհրամանատարների ապագային-հակագային և հակապետական նկարագիրը գրսևորվել է նույնիսկ թուրքական գերություն մեջ: Ըստ Արտ. Բաբայանի վկայության, «Կարսում գերություն մեջ գտնվող ռուսահայ սպաների մեծ մասն ուրախ էր, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանություն էր հաստատվել» և «միայն երեք-չորս հոգով էինք հոգով-սրտով տանջվում մեր երկրի կորուստով: Մյուսները դեն նետեցին ռուսագիրները և սկսեցին օգտագործել «ընկեր» բառը»³⁸:

Բոլոր հուշագրողները շեշտում են այն միտքը, որ ՀՀ-ն թեև ունեցավ զինվորություն և զինվորական հրամանատարություն, բայց չկր-

³⁵ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 11, էջ 110: Օտար և օտարացած հայագգի բարձրաստիճան հրամանատարների մեջ պետությունը իր նվիրվածությամբ առանձնացել է ... ռուս նեստերովսկին. նա «տարօրինակորեն կապված էր Հայաստանին», որն ընդունել էր «որպես իր նոր ու հարազատ հայրենիքը»: Ասողներ էլ կային, որ քաջ համարվող շորրորդ գնդի «իսկական փառքն ինք՝ փոխգնդապետ նեստերովսկին էր» (Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 60):

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 362, 393: Արժե նշել, որ Սիլիկյանն ազգությունամբ (հայացած) ուղի էր:

³⁷ Աբարաա Հակոբյան, «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմության փորձն ու դասերը», էջ 19:

³⁸ Կարիճ Սարգսյան, «Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ.», Երևան, 2002, էջ 176:

ցավ ստեղծել ազգային բանակ³⁹: Ուստի, «նա, բնականաբար պետք է պարտվեր»⁴⁰:

Ա. 2. Բանակում տիրող լեզվական վիճակը և օտարամոլության երևույթները

Ազգային լեզուն և ազգային ինքնագիտակցությունն անխզելիորեն փոխկապակցված երևույթներ են⁴¹: Իսկ ինչպիսի՞ն էր վիճակը ՀՀ բանակում: Հրամանատարները հայ զինվորների հետ խոսում էին... Թարգմանչի միջոցով: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Կարսի անկումից մի քանի օր առաջ ժամանելով բերդաքաղաք, գերագույն հրամանատար Նազարբեգյանը ցանկացել է դիմել զորքին՝ հայերենով, բայց հազիվ կարողացել է արտասանել «Կեցցե՛ Հայաստան», այն էլ՝ «մեր ականջին օտար և խորթ առողջանությունը»⁴²:

Մեր համոզումով, հայոց լեզվի նկատմամբ անարգ մոտեցումը էական դեր է կատարել Կարսի անկման և առհասարակ հայկական առաջին հանրապետության ծանր և անփառունակ պարտության ու վերացման հարցում:

Այդուհանդերձ, ՀՀ ղեկավարությունը համապատասխան լուրջ միջոցների չգիմեց՝ այս իրողությունը հիմնովին փոխելու ուղղությամբ: Ա-

³⁹ Այս մասին տես, օրինակ, ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 11, էջ 108: Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 57:

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 9, թթ. 1-2: Ոգով, հոգեբանությունը և քաղաքական իդեալներով ազգային բանակի չգոյությունը հաստատելով հանդերձ, պատմաբան Ա. Հակոբյանը ավելի մեղմ է արտահայտվում, հայտնելով, թե «նման բանակից հազիվ թե հնարավոր էր շոշափելի հաջողություններ ակնկալել» (Արարատ Հակոբյան, «1920 թ. Թուրք-հայկական պատերազմի պատմության փորձն ու դասերը», էջ 28):

⁴¹ Ալլեքտա Նալչաջյան, «Էթնիկական հոգեբանություն», էջ 61-62:

⁴² ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 371-373: Հետաքրքրական է, որ ՀՀ բանակի անհաջողությունների շարանի օրերում, Նազարբեգյանը «թողել էր ոռոս պաշտոնազգեստը և պճնվել էր հայկական զինվորական տարագով: ... Այդ օրերում նա հագնում էր իր փառավոր անցյալի պատվալից գլխավոր շքանշանները» (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 9, թ. 3):

վելին, նրա ձեռք առած մի քանի միջոցառումները ոչ միայն չգործադրվեցին, այլև, դրանով իսկ, է՛լ ավելի վարկաբեկեցին պետականության գաղափարը: Այդ միջոցառումներից էր ՀՀ կառավարության՝ 1920 թ. մայիսի 30-ին հաստատած «Պետական լեզուն չիմացող պաշտոնյաների լիկվիդացիայի մասին» օրենքը, որը այդպես էլ մնաց թղթի վրա⁴³:

Օտարազգի և հայանուն, բայց ազգուրաց գեներալներին ու գնդապետներին հովանավորում էր զորաց նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը⁴⁴:

Ինչպես վերևում նշեցինք, բարձրաստիճան գինվորականներն աչքի չէին ընկնում նաև անկախ պետականության նկատմամբ նվազագույն հարգանքով, իրենց ավելի վատ դրսևորելով, քան վարձկանները: Բավարարվենք մի քանի՝ առավել արտառոց օրինակներով⁴⁵.

Գնդապետ Նիկոլայ Դորդանյանը «մեկ բառ հայերեն չէր գիտեր», իսկ Սմբատը և գինվորները, որոնց անմիջական հրամանատարն էր նա մինչև փոխարինվելը Սեպուհով, «բացի հայերենե ուրիշ որևէ լեզու չէին գիտեր»⁴⁶:

ՀՀ առաջին ռազմական նախարար (1918 թ. հունիս – 1919 թ. մարտ) և բանակի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Հովհաննես Հախվերդյանը «սրտով փարած չէր Հայաստանի դատին»⁴⁷, «նա չէր հավատում հայկական իշխանությանը, հայոց հանրապետությունը նա պարապ ժա-

⁴³ Այս օրենքը հայտարարելով «ժամանակավրեպ», պատմաբան Վանիկ Բաբաջանյանը դա համարում է «ավելի շատ արդյունք Բյուրո-կառավարության ոչ ռուսական հակումների»: տե՛ս Վանիկ Բաբաջանյան, «Միջկուսակցական հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետությունում բոլշևիկյան հակապետական ելույթների և դրանց հետևանքների հաղթահարման շրջանում (1920 թ. մայիս-օգոստոս)», Երևան, 2006, էջ 15: Մեր համոզմամբ, երկու տարի առաջ անկախություն հռչակած որևէ պետություն մեջ նման օրենքի ընդունումը ոչ միայն չի կարող «ժամանակավրեպ» լինել, այլ՝ պատմական անհրաժեշտություն է:

⁴⁴ ՀԱՍ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 341:

⁴⁵ Այդ օրինակները այնքան շատ են, որ կարելի է դրանցով ... հատորներ կազմել:

⁴⁶ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 4, էջ 83:

⁴⁷ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 382:

մանակի զբաղմունք էր համարում»⁴⁸: Մի առիթով, Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարներից Չեռնոզուբովը նրա մասին ասել էր, թե «այս հիանալի մարդու ամենամեծ առաքինությունն իր հայ չլինելն է»⁴⁹:

Նույն «առավելությունն» ուներ ՀՀ բանակի գլխավոր հրամանատարը՝ գեներալ Թովմաս Նազարբեգյանը: Հայկական կորպուսում, այնուհետև ՀՀ բանակում նրա կողքին ծառայած, ցարական բանակի սպա, ծագումով էլզասլոթարինգիացի գնդապետ Ալեքսանդր Շնեուրը, նրա մասին ասում է. «Ծագումով նա հայ էր, սակայն իրեն ռուս էր համարում և հայերեն չէր խոսում»⁵⁰: Ահա թե ինչպիսի ազգային ու պետական մտածողության տեր է եղել անկախ Հայաստանի Հանրապետության առաջին զինվորական դեմքը՝ «սպարապետը», ում վստահվել էր հայոց հայրենիքի պաշտպանության հույժ պատասխանատու գործը...

Չափազանց բնութագրական է հետևյալ դեպքը. 1919 թ. ամառը ՀՀ խորհրդարանի շենքի մի սենյակից լսվում է ռուսերեն մի երգ: Խորհրդարանի փոխնախագահը և ուրիշներ շտապում են այնտեղ ստուգելու, թե ի՞նչ է կատարվում: Պարզվում է, որ ՀՀ բանակի բարձրաստիճան սպաները երգում էին ցարական Ռուսաստանի «Բոժե, ցարյա խրանի» հիմներգը՝ ՀՀ ղեկավարությունից առաջ իմացած լինելով, որ իրենց կուռքը՝ այդ օրը Երևան հասնող գնդապետ Զինգելիչը նշանակվել է Դենիկինի դիվանագիտական ներկայացուցիչ ՀՀ-ում... «Ի զուր Տիգրանյանը⁵¹ սաստեց և խորհրդարանի անունով սպառնաց հայ սպաներուն: Ընդհակառակն, քանի ան ավելի լուրջ բնույթ տվավ իր սպառնալիքին, սպաներն ավելի ոգևորված երգեցին ցարական պաշտոնական երգը» և «ի-

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 406:

⁴⁹ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 382: Գեներալ Հախվերդյանի ապագգայնության մասին հավելյալ տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 12, թ. 80:

⁵⁰ Անդրե Ամուրյան, «Գնդապետ Ալեքսանդր Շնեուրի հուշերը», Ֆրեզնո, 1967, էջ 39: Մեր կարծիքով, է՛լ ավելի դատապարտելի է, որ չէր էլ ուզում սովորել նույնիսկ ավելի քան 2 տարի ծառայելով մի պետության բանակում, որի պետական միակ լեզուն հայերենն էր:

⁵¹ Սիրական Տիգրանյան՝ այդ օրերին ՀՀ խորհրդարանի փոխնախագահ:

րենց տուները ցրվեցան անարգել»⁵²: Իհարկե, այդ «ազգուրաց հայ սպաներ»-ից⁵³ ոչ ոք պատասխանատվության չկանչվեց:

Ստրկամտությունն ու ստորաքարշությունը հասել էր այնպիսի ահռելի չափերի, որ «անգամ մեր հասարակական մեծարժեք դեմքերեն մեկը»⁵⁴ ուրիշներու ներկայության կրկնել էր. «Երանի թե Ռուսաստանը 1914-ի սահմանների վրա լիներ, թող ես էլ նրա բանտումը լինեի»⁵⁵:

Ազգային-պետական մտածողությունը թույլ էր նաև քաղաքացիական ծառայողների մեծ մասի մոտ: Արտառոց է այն փաստը, որ պետության առաջին դեմքը՝ վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանը, 1919 թ. աշնանը ՀՀ հյուսիս-արևելյան շրջաններ իր կատարած այցի ընթացքում Արդահանում այցելում է մոտակա վրացական գորամասը⁵⁶ և այնտեղ ելույթ ունենում ... վրացերենով՝ խոսելով հայ-վրացական բարեկամության մասին և «կեցցե» գոռալով ի պատիվ վրաց հանրապետության⁵⁷:

Ա. 3. Հուլյան օտարների վրա դետելը

Մինչ Թուրքիան իր հուլյան հիմնականում դրել էր իր սեփական ուժերի վրա, ՀՀ ղեկավարությունը, դաշնակիցներին վստահելով, թերագնահատում էր իր սեփական ռազմուժի կատարելիք գործը և հուլյան դրել էր դիվանագիտության վրա⁵⁸: Հայության, մասնավորաբար ՀՀ քա-

⁵² Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 370-371: Յարական հիմներգը ՀՀ բանակի բարձրաստիճան հրամանատարների ամենասիրած երգերից լինելը և նրանց մոտ «շատ բարձր տրամադրություն» ստեղծելը հաստատում է նաև Ստ. Արզանյանը (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 399, 401-402):

⁵³ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 371:

⁵⁴ Հուլյան գրողը չի տալիս նրա անունը:

⁵⁵ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 102:

⁵⁶ Ալեքսանդր Խատիսյան, «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը», «Հայրենիք», 1925, թիվ 6, էջ 52:

⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 207: Հիշեցնենք, որ այդ խոսքերն ասվում էին, երբ մեկ տարի էլ չէր անցել հայ-վրացական պատերազմից:

⁵⁸ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 4, էջ 62:

դաքսական ու զինվորական ղեկավարություն մեծ մասն իր փրկությունն իրենից դուրս էր տեսնում⁵⁹: Նրանց մի մասը սպասում էր դաշնակիցների քաղաքական ու ռազմական օգնությունը, իսկ մյուս մասն էլ արդեն էն գլխից երազում էր ռուսական իշխանության վերադարձը:

Թուրքական հարձակումն սկսվելուց 20 օր հետո իսկ, ՀՀ կառավարությունն իր հույսը դնում էր ոչ թե սեփական ուժերի, այլ՝ դաշնակիցների վրա: Խաղաղության խորհրդաժողովին ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը ՀՀ անունից 1920 թ. հոկտեմբերի 6-ին հուշագիր է ներկայացնում դաշնակից ուժերի գերագույն հրամանատար մարշալ Ֆերդինանդ Ֆոշին, ուր ասվում է, թե «ՀՀ կառավարությունը գտնում է, որ թուրք-բոլշևիկյան պլանը ոչնչացնելու ամենից ազդու միջոցը դաշնակիցների կողմից Տրապիզոնի գրավումն է»⁶⁰: ՀՀ կառավարությունը, որպես օժանդակ միջոց, ցանկություն էր հայտնում հունական զորքի առաջխաղացումն արևմտյան ռազմաճակատում⁶¹: Ֆոշի անունից ՀՀ դիմումին պատասխանում է դաշնակից միացյալ զորքերի շտաբի պետ, գեներալ Մաքսիմ Վեյզանը՝ իր պատասխանը հղելով

⁵⁹ Հայ ժողովրդին հույսը միայն սեփական ուժերի վրա դնելու հորդոր-մարտակոչ է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի կոնդակը: Հայոց հայրապետը հայտարարում էր, թե «մենք պետք է պաշտպանենք մեր մայրենիքը [այսպես է բնագրում՝ Գ. Յ.], օտարը մեզ չօգնեց և չի՛ օգնելու»։ Գևորգ Ե-ի կոչը տես «Էջմիածին» շաբաթաթերթ, Վաղարշապատ, թիվ 12, 1920 թ., 4 հոկտեմբերի, էջ 177-179:

⁶⁰ Armenia – Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, p. 767.

⁶¹ Նույն տեղում: Հմմտ. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 400 (փաստաթղթի լրիվ շարադրանքը՝ տես «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (Քաղաքական պատմություն) - փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», փաստաթուղթ թ. 242, էջ 290): Մինչ Ավետիս Ահարոնյանը կներկայացնեք հիշյալ դիմումը, ՀՅԴ «Յառաջ» օրաթերթ-պաշտոնաթերթի նախորդ օրվա՝ հոկտեմբերի 5-ի համարում լույս էր տեսել Փարիզից նոր վերադարձած Ալ. Խատիսյանի հարցազրույցը, որտեղ նա հստակորեն ասում է. «Զինվոր անոնք (դաշնակիցները՝ Գ. Յ.) մեզի չի տրամադրեցին, և բացեիբաց հայտնեցին, թե Հայաստան պետք է իր հույսը դնե իր բանակին վրա» («Յառաջ», Երևան, 1920 թ., 5 հոկտեմբերի, էջ 1. հաստագրումը մերն է՝ Գ. Յ.):

խորհրդաժողովի նախագահին: Նա հայտնում է, որ հայկական ցանկությունը «որքանով էլ սկզբունքով արդարանալի է», սակայն նրա բավարարումը «պահանջում է այնպիսի ուժեր, որոնք Անտանտի արդի հնարավորություններից վեր են»⁶²: Այսքանից հետո էլ ՀՀ ղեկավարությունը համառորեն շարունակում էր նույն հանկերգը երգել: ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը Վրաստանում ՀՀ լիազոր ներկայացուցչին հոկտեմբերի 29-ին հղած հեռագրով հրահանգում էր նրան. «Խնդրեցե՛ք դաշնակիցներից շտապ և ռեալ օգնություն՝ դեսանտ Տրապիզոնի»⁶³ շրջանում, ռազմամթերքի մատակարարում և այլն»⁶⁴: Հայ դիվանագետը, ստանալով Կարսի անկման մասին հեռագիրը, տեսնվում է Անդրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի բարձր կոմիսար Ստոկսի հետ և նորից բարձրացնում դաշնակիցների օժանդակության հարցը: Բրիտանացի գինավորականը անկեղծորեն խոստովանում է, որ «ըստ երևույթին, Անտանտը կա՛մ չի կարող, կա՛մ չի ցանկանում օգնել»⁶⁵: Ստոկսը նախապես

⁶² Armenia – Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, p. 769.

⁶³ Բնագրում՝ «Տրաբանի», որը սխալի կամ շփոթի հետևանք է:

⁶⁴ Փաստաթուղթը՝ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 19, թթ. 34-36: Արտատպվում է «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (Քաղաքական պատմություն) - փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուից», փաստաթուղթ թ. 276, էջ 322: Մինչև դաշնակիցներին դիմելը և նախքան հայ-թուրքական պատերազմի բռնկումը, ՀՀ կառավարությունը Տրապիզոնում դեսանտ իջեցնելու հարցով շոշափել է նաև Հարավային Ռուսաստանում կամավորական բանակի հրամանատար Վրանգելի տրամադրությունը (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 400, փաստաթղթի լրիվ շարադրանքը՝ տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (Քաղաքական պատմություն) - փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», փաստաթուղթ թ. 242, էջ 290): Ի դեպ, 1920 թ. հունիսին ՀՀ բանակի Օլթի մուտքը վերջնական նպատակ ուներ ավ դուրս գալ Տրապիզոնի շրջանում և Սև ծովի վրա հայոց ի նպաստ ելքի դրույթը ամրագրել տալ Օսմանյան կայսրության հետ շուտով ստորագրվելիք խաղաղության դաշնագրում:

⁶⁵ Փաստաթուղթը՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 72: Հրապարակվել է «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» հանդեսում, 1971, փաստաթուղթ թ. 7, էջ 37: Ռուսերեն բնա-

էլ՝ Կարսի ուղղութիւնամբ թուրքական հարձակման օրերին Երևան և Կարս իր այցելութեան ժամանակ, հստակորեն ասել էր, թե «ոչ մի օգնութեան հուշա չպիտի դնենք դաշնակիցների վրա»⁶⁶: Այդուհանդերձ, Եվրոպայի վրա հուշան այնքան մեծ էր, «որ Կարսում պարտուկը կամ հաղթելը չէր համարվում ճակատագրական Հայկական հարցի համար»⁶⁷:

Մինչդեռ իրողութիւնն այն էր, որ պատմական այդ ժամանակաշրջանում «հայութեան մեծ մասի աչքերը հառած էին դեպի հյուսիս. փրկութիւնը Ռուսաստանից էր սպասվում»⁶⁸:

Բ. Կարսի անկման ռազմական պատճառները

Կարո Սասունին կատարում է հետևյալ հիանալի համեմատութիւնը. «Բանակը կնմանի լարված մեքենայի մը, որու կանոնավոր շարժման ի տես մարդ կհիանա և ակնապիշ կդիտես: Բայց երբ մեկ պտուտակը այդ հսկա մեքենային ձախողի ու դուրս գա, մեքենան կանգ կառնե, կամ անոր մասերը իրար սեղմելով՝ կջրհալսվին»⁶⁹: Համարյա նույնը գրում է նաև Ստ. Դորդանյանը. «Կառավարութիւնը պետական կորստ (ընդգծումը հեղինակինն է՝ Գ. Յ.) չուներ, ... ուր բարդ մեքենայի բոլոր մասնիկները մեկը մյուսին լրացնելով, և մեկը առանց մյուսի ոչինչ, կարող են միայն ստեղծել կառավարչա-

գիրը տես՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920թթ. (Քաղաքական պատմութիւն) - փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», փաստաթուղթ թ. 281, էջ 327:

⁶⁶ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 67:

⁶⁷ Հայկ Ասատրյան, «Վերանորոգչական խորհրդածութիւններ», «Ռազմիկ» կիսաշաբաթաթերթ, Սոֆիա, թիվ 113-120, 1938-1939: Արտատպվել է հետևյալ գրքուկում՝ Հայկ Ասատրյան, «Վերանորոգչական շարժում (խորհրդածութիւններ)», «Ազգայնական ակումբի» հրատարակութիւն, Երևան, 2002, էջ 13: Զուգահեռ տանելով այսօրվա ՀՀ-ի հետ, նկատենք, որ ՀՀ բարձրաստիճան պաշտոնատարները հաճախ հայտարարում են, որ Հայոց արևելից կողմանց ազատագրված տարածքների հանձնումն Ադրբեջանին՝ չի կարող ճակատագրական լինել բուն ՀՀ-ի համար...

⁶⁸ Սիմոն Վրացյան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Երևան, 1993, էջ 521:

⁶⁹ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 6, էջ 85:

կան ապարատի ներդաշնակ ընթացքը»⁷⁰: Պետական վարչամեքենայի բնականոն և արդյունավետ աշխատանքի համար կարևոր են ոչ միայն բանակի ռազմական, այլև նրա ու հասարակության բարոյահոգեբանական հատկանիշների բարձր մակարդակների առկայությունը:

Իսկ ինչպիսի՞ն էին այդ որակները Հայաստանի առաջին հանրապետությունում ընդհանրապես և բանակում մասնավորապես: Դրանք քննարկելու ենք հաջորդ էջերում:

Բ. 1. Չուտ ռազմական պատճառներ և սխալներ

Բ. 1. 1. Ռազմական անպատրաստությունը

Պատերազմին անպատրաստ լինելու փաստը հաստատում են շատ հուշագրողներ, որոնց շարքում՝ Սիմոն Վրացյանն⁷¹ ու Կարո Սասունին⁷²: ՀՀ ղեկավարությունը կարծում էր, որ բանակը գենք-գինամթերքով, սննդով, հանդերձանքով, վառելանյութով և փողով ապահովելը մարտունակ բանակ ունենալ է նշանակում, հիմնովին անտեսելով բարոյահոգեբանական գործոնը, որը Հայկական բանակում բավականին ցածր մակարդակում էր: 1918 թ. մայիսին հերոսական դիմադրությամբ թուրքերին Ախուրյանի ձախ ափը թափած հայկական բանակն ու ընդհանուր վերցրած՝ ՀՀ հայ հասարակությունն ապրում էին պարտվողական հոգեբանությամբ: Պետական բյուջեի ծախսային մասի շուրջ 85

⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 18, թ. 10:

⁷¹ Ըստ Ս. Վրացյանի՝ Հայաստանը «բոլորովին պատրաստ չէր այդ պատերազմին» (Սիմոն Վրացյան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1993, էջ 504. հաստագրումը մերն է,- Գ. Յ.):

⁷² Ըստ Կ. Սասունու՝ «Հայաստանի կառավարությունը ... անպատրաստ էր թուրքերու կողմե բացված պատերազմի մը: ... Ոչ ոք մտքեն կանց[ը]ներ, թե քաղաքականապես ճգմված Տաճկաստանը Հայաստանի դեմ պատերազմական գործողություններու նախաձեռնությունը իր վրա պիտի վերցնեք» (ՀԹՊ, «Հայրենիք» 1926, թ. 5, էջ 75):

տոկոսը հատկացվում էր բանակի կարիքներին⁷³: «Սպաներն ու զինվորական պաշտոնյաները ստանում էին լավագույն վարձատրությունը: ... Կառավարությունն աշխատում էր ըստ ամենայնի բավարարել զորքի պահանջները, և այնուհետև միայն մտածել ժողովրդի այլ կարիքների մասին»⁷⁴: Բայց զինվորները մնում էին մերկ, քաղցած և անխնամ⁷⁵:

Պատերազմին անպատրաստ լինելու տխուր փաստը վերաբերում էր կյանքի առհասարակ բոլոր ոլորտներին (տնտեսական, քաղաքական, դիվանագիտական և այլն), մասնավորաբար, բանակի ու հասարակության՝ պատերազմին հոգեբանական նախապատրաստությանը: ՀՀ պարբերական մամուլը հեղեղված էր թուրքերի ու նրանց արևելյան ցեղակիցների հետ բարիդրացիության և նույնիսկ բարեկամության մասին հրապարակումներով՝ բխցնելով թշնամու ճանաչման ժողովրդական գանգվածների և զինվորների ընկալումը:

Բ. 1. 2. Ռազմական պլանի և ֆարտեզների չգոյությունը

Հուշագրողների մեծ մասի վկայությամբ, չկար ռազմական ընդհանուր հատակագիծ-պլան, որով առաջնորդվեր հայկական բանակը հարձակողական թե պաշտպանողական մարտեր մղելիս: Բացակայում էր ներդաշնակությունը զորքի տարբեր միավորների գործողությունների միջև:

Անփութություն է դրսևորվել նաև ռազմական քարտեզների հարցում: Դրանք պետք է պարբերաբար փոփոխվեին՝ արտահայտելով վերջին պահի ռազմական իրադրությունը: Մինչդեռ ոչ միայն այդպիսի օպերատիվություն չի եղել, այլև կամ ռազմական քարտեզներ չեն եղել նույնիսկ Կարսի ամրությունների զորահրամանատար Փիրումյանի շտաբում, կամ էլ դրանցից հասկացող սպաներ: Այդպիսի երկու օրինակ բերում է Ստ. Դորդանյանը: Խմբապետներից Փիլոսը Փիրումյանի շտաբ բերում է տեղեկություններ ճակատից,

⁷³ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 67; ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թթ. 194, 253; նույնը, գ. 18, թ. 39:

⁷⁴ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», էջ 67:

⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 18, թ. 39:

«բայց ավելի քան կես ժամ պետք էր քարտեզ գտնելու համար»⁷⁶: Ռազմական պլանի և կապի բացակայության պատճառով, գնդապետ Իշխանյանի հրամանատարած 7-րդ գունդը Կարսի անկման օրը գտնվում էր Կարսից արևելք, մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա և չէր իմանում ի՞նչ անել⁷⁷, մինչդեռ նրան ռազմական ակտիվ գործողություններին ընդգրկելը կարող էր բեկումնային լինել:

Փիրումյանի շտաբը «փայլել է» անփութության այլ փաստերով: Ծաղրելով նրան և շտաբ բառը չակերտավորելով, նահանգապետ Ղորղանյանը գրում է, որ դա «նման էր ավելի մի անկյալանոցի և ոչ երբեք ինքնակալ հրամանատարական կայանի»⁷⁸:

Այդուհանդերձ, Ղորղանյանը, հակասելով ինքն իրեն, վկայում է, թե եղել է ռազմական պլան, որը «կազմված էր շատ իմաստալից և մեծ ռազմական արժեք ուներ»: Դա նախատեսում էր, որ Դրոյի և գնդապետ Հասան-Փաշայանի զորամասերը, ռազմաճակատի համապատասխանաբար ձախ (Արաքսի հովիտ) ու աջ (Ախուրյան) կողմերից պետք է շրջապատեն թուրքական զորքը թիկունքից: «Եվ եթե հայ սպայությունը համակված լիներ իր պարտավորությունների սրբությանը, Կարաբեքիր իր ամբողջ բանակով մեր պատվավոր գերին կլիներ»⁷⁹: Սակայն, այս պլանը հիմնովին ձախողվում է փոխգնդապետ Առնդախյանի ապիկարության պատճառով (տեսնել ներքևում):

Մյուս կողմից, «թյուրքաց հրամանատարը երկու բան շատ է սիրում՝ քարտեզ և հեռագրիտակ... Քարտեզի առաջ նա նստում է ժամերով, ուսումնասիրում և իր ռազմական դասավորումները անում, իսկ արշավի ժամանակ նա ձեռքից վայր չէ թողնում հեռագրիտակը...»: Հուշագրողն անմիջապես ավելացնում է՝ ծաղրական ոճով. «Ճիշտ այնպես, ինչպես որ մեր Կարսի գեներալները...»⁸⁰:

⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 12, թ. 16:

⁷⁷ Նույն տեղում, գ. 11, թթ. 4-7:

⁷⁸ Նույն տեղում, գ. 14, թթ. 21-22:

⁷⁹ Նույն տեղում, գ. 8, թթ. 1-2:

⁸⁰ Նույն տեղում, գ. 17, թ. 19:

Բ. 1. 3. Ռազմական ուժերի կենտրոնացման և խելամիտ (ուացիոնալ) օգտագործման սկզբունքի բացակայությունը կամ արհամարհումը

Հասկանալի է, որ թաթար-բոլշևիկյան հարձակումների ու ներսի մոտուլման զանգվածի խոռովությունների պատճառով, բանակի մի զգալի մասը ստիպված էր գտնվել Կարսի ճակատից հեռու, մինչդեռ Կարաբեքիր ՀՀ բանակի դեմ հանել էր Արևմտյան Հայաստանի գրավյալ տարածքում գտնվող թուրքական բոլոր զորքերն՝ ընդամենը մեկ վաշտ թողնելով Կարինում: Սակայն, ՀՀ զորքերի մնացյալ հնարավորություններն էլ չգործածվեցին խելամիտ ձևով: Դրա լավագույն օրինակը Սեպուհի բրիգադայի հետ կատարվածն է: Գեներալներն ու զնդապետները, թշնամանքի հասնող ատելություն ունենալով Սեպուհի նկատմամբ, բաժան-բաժան էին թողել նրա հրամանատարած բրիգադան: Վերջինիս մեջ մտնող 7-րդ գունդը գտնվում էր Իգդիր-Սուրմալուի ճակատում, 8-րդը՝ Կարսի ճակատում (ընդ որում, վերջինիս գումարտակներն էլ տարբեր դիրքերում էին տեղակայված), բրիգադայի մեջ մտնող Սմբատի կամավորական խմբերը՝ Արդահանի շրջանում. նրանք իրարից լուր չունեին և տարբեր հրամանատարների ենթակա էին: Պատերազմի առաջին շաբաթներին Սեպուհի բրիգադան, որպես առանձին զորամիավորում, փաստորեն, գոյություն չունեւր:

Այս սկզբունքն անտեսելու մեկ այլ օրինակ էր 7-րդ գնդի հնարավորությունների չօգտագործումը, ինչպես տեսանք «Ռազմական պլանի և քարտեզների չգոյությունը» կետում:

Բ. 1. 4. Ռազմական մանևրների բացակայությունը

Հայկական բանակի հրամանատարությունից սխալներից մեկն էլ ուժերի տարանջատվածության պայմաններում հոկտեմբերի 14-ի հակահարձակումը նախաձեռնելն էր, որն ավարտվեց անհաջողությամբ, և որից հետո դասալքությունների, պարտությունների և նահանջների շղթան դարձավ արդեն անկառավարելի, և «Կարսի հանձնումը հեշտ ըմբռ-

նում դարձավ»⁸¹: Մինչդեռ, եթե Սեպուհի բրիգադայի միավորները Իգդիրից և Դիլիջանից հասած լինեին Կարսի ռազմաճակատ և դրանք օգտագործվեին Կարաբեքիրի գորքի թույլ կետերին հարվածելու համար, հայկական հակահարձակման ճակատագիրը կարող էր այլ լինել: Այդ հակահարձակումը հիմնական թիրախ ուներ ռազմաճակատի կենտրոնական հատվածը, որտեղ թուրքերի դիրքերը ամենաուժեղն էին:

Ի տարբերություն հայկական այս անհաջողությունների և բացթողումների, հմուտ զորավար Կարաբեքիրը նաև ռազմական մանևրների ու խաբեության հիանալի վարպետ էր: Օգտվելով Կարսի հարավում Հաճի հալիլ բարձունքից մինչև Ախուրյան ձգվող մոտ 50 կիլոմետր տարածության համարյա անպաշտպան դրությունից, ինչը ռազմական մեծ սխալ էր⁸², հոկտեմբերի վերջին օրերին իր ուժերի մեծ մասը մանևրով մղեց Կարսից արևելք՝ դրանով համարյա բոլոր կողմերից պաշարման տակ առնելով Կարսի հայկական գորքը և կտրելով Կարս-Ալեքսանդրապոլ խճուղին և երկաթուղագիծը: Այդ օրերին (հոկտեմբերի 27 և 28), «թշնամու գլխավոր ուժերը կորսված էին» և Կարսի հրամանատարությունն այդ օրերի «զեկուցումները կարելի է որակել «փնտռուք» բառով»⁸³: Եվ միայն քաղաքի հարավակողմի բարձունքներում և Վեգինքեոյում (Կարսի արևելքում) գտնվող մի բուռ հայկական վաշտերի հերոսական դիմադրությունը փոքր-ինչ ուշացրեց թուրքական հիմնական ուժերի առաջխաղացումը, բայց արդեն շատ ուշ էր: Մինչ ակադեմիական կրթությամբ զինվորականները հարվածի սխալ տակտիկա էին ընտրել, նույնպիսի կրթություն չունեցող Սեպուհն առաջարկում էր ճիշտ այն, ինչ ընտրեց Կարաբեքիրը հոկտեմբերի վերջին օրերին: Խոսքը տանք Սեպուհի մոտ ծառայած անանուն օրագրողին, որը հոկտեմբերի 14-ին նշել է հետևյալը. «Սեպուհը դեռ սկզբից դեմ էր այդպես շուտափույթ ընդհանուր հարձակման անցնելուն, նրա կարծիքով, ճակատից եթե հարձակվելու լինենք, բնավ չենք հաջողի,

⁸¹ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 6, էջ 87:

⁸² Նույն տեղում, էջ 92:

⁸³ Նույն տեղում, թ. 7, էջ 69:

և այդպես էլ եղավ: Նա գտնում էր, որ մեր ուժեղ հարձակումները պետք է կատարվեն թևերից, մանավանդ ձախից⁸⁴, որտեղ մենք անպատճառ պետք է անցնենք թշնամու թիրկունքը և այդպիսով ստիպենք նրան թուլացնել կենտրոնը և ապա հարվածել նրա կենդանի ուժերին»⁸⁵: Իր հուշերում Կարաբեքիրն ասում է, որ հայերի հետ իր նախորդ բախումների ժամանակ միշտ հարձակվել է կենտրոնական հատվածից, սակայն Կարսի դեպքում նախընտրեց դա չանել, այլ՝ նախ խաբել հայոց զորքի հրամանատարներին՝ նրանց հավատացնելով նույն սցենարը որդեգրելու մեջ, և, երկրորդ, օգտվել իր ունեցած այլ առավելություններից. «Իմ այս տեղերը (Կարսի շրջանը՝ Գ. Յ.) և Կարս բերդաքաղաքին հողերը թիզ առ թիզ ճանշնալս, հայոց տկար կետերը գիտնալով, Կարսի վրա փոխանակ ճակատեն հարձակելու, արևելքեն հարձակելու եղած է»⁸⁶:

Բ. 1. 5. Տեղանքի առավելություններից օգտվելու նկատմամբ
անփույթ մոտեցումը

Այս առնչությամբ, մարտերի մասնակից Հայ Գնդունին նշում է խրամներ փորելու, գրաված դիրքերը ամրացնելու, պաշտպանելու և դրանք անվտանգ դարձնելու նկատմամբ մտահոգության բացակայությունը: Ավելին, նա նշում է հայկական բանակում «պատասպարվելու, թշնամիեն չնկատվելու և չխուզարկվելու համար էական նշանակություն վայելող վարժությունների և բժախնդրությունների պակասն ու ամբողջական բացակայությունը»⁸⁷:

⁸⁴ Այսինքն՝ Կարսից հարավ ընկած տարածքից:

⁸⁵ Անանուն, «Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը», Երևան, 1994, էջ 98-99:

⁸⁶ «Քյազըմ Կարաբեքիրի հուշերը Հայաստանի Հանրապետության վրա թրքական հարձակումներուն մասին», «Զարթօնք», 1966 թ., 10 օգոստոսի, էջ 2:

⁸⁷ ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932 թ., 3 նոյեմբերի, էջ 2:

Բ. 1. 6. Ռազմական հետախուզության և հակահետախուզության
խայտառակ վիճակը

Բոլոր հուշագիրները վկայում են այս մասին՝ առհասարակ հայկական հետախուզությունն ու հակահետախուզությունը որակելով չափազանց ծանր ածականներով՝ «ողբալի», «անբավարար», «մեր ամենաթույլ կողմերեն մեկը»⁸⁸, «շատ ողբալի»⁸⁹, «անչափ անգույն, անչափ ողորմելի»⁹⁰, հեզնական իմաստով՝ «բարձր, նուիրական հաստատություն»⁹¹, իսկ նրա Կարսի բաժանմունքը, որը ղեկավարում էր գլխապես Մեդվեդևը, «մի ծաղր էր և ոչ լուրջ հաստատություն»⁹²: Ուղղակի ապշել կարելի է կարգալուծ հետևյալ վկայությունը. «Արդահանի և Կարսի բնիկ թուրք երեւելիներեն ոմանք ... պատերազմը չսկսած, նույնիսկ կայցեւելին սահմանագլուխը պաշտպանելու կոչված մեր գունդերու և այսպես գիտակ կպահվելին մեր բոլոր պետական-զինվորական բնույթ կրող խնդիրներուն»⁹³:

⁸⁸ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 33, 71, 284:

⁸⁹ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 5, էջ 75:

⁹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 18, թ. 53:

⁹¹ Նույն տեղում, գ. 7, մաս 2, թ. 297:

⁹² Նույն տեղում, գ. 6, թ. 17: Տարօրինակ է, որ պատմական գիտությունների թեկնածու Վանիկ Վիրաբյանը Հայաստանի առաջին հանրապետության հետախուզությանը նվիրված իր աշխատության մեջ (Վանիկ Վիրաբյան, «Հայաստանի առաջին հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920թթ.», Երևան, 1998) դրական երանգներով է նկարագրում այս մարմնի աշխատանքը, մինչդեռ հուշագրություններն ու փաստաթղթերը վկայում են հակառակը, անվազն՝ հետախուզական մարմինների ղեկավարության անփուլթ մոտեցման մասին: Այդուհանդերձ, Վ. Վիրաբյանը խոստովանում է, որ հայկական հատուկ ծառայություններն «ի վիճակի չեղան քիչ թե շատ շոշափելի առավելության հասնել, հենց թեկուզ թուրքական հատուկ ծառայությունների (մասնավորապես հակահետախուզության) դեմ պայքարում» (էջ 21): Շատ մեղմ է ասված... Ի՞նչ «առավելություն», ամյալ ժամանակաշրջանի համար հայկական և թուրքական հետախուզությունների միջև համեմատություն անցկացնելն իսկ ճիշտ չէ:

⁹³ ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932 թ., 3 նոյեմբերի, էջ 2:

Մյուս կողմից, ըստ Հայ Գնդունու՝ «Երևանը ձեռք չէր առած և չէր առներ ոչ մեկ ազգու զենք՝ թափանցելու թշնամի Թուրքիայի ծրագիրներուն և հաշիվներուն»⁹⁴: Նույն աղբյուրը հայտնում է, թե հայկական ռազմական հետախուզությունն ու հակահետախուզությունը «պարզապես մոռցված, անտեսված էր հայկական բանակին իրավասու և պատասխանատու պետերեն»⁹⁵: Այդ մարմինը «ոչինչ չգիտեր, նա զբաղված էր ինտրիգներով և իր հաշիվներով, բայց ոչ պետական վսեմագույն իմաստի պահպանությունը: ... Մեր հրամանատարությունը ոչինչ չգիտեր, թե ինչ է կատարվում սահմանից այն կողմը, նա չգիտեր և երկրի տրամադրությունը դեպի ժամանակի վերապրումները»⁹⁶: Այս մարմինը երևան ուղարկած իր գրություններով հերքում էր հետախուզական բնույթի այն տեղեկությունները, որ ձեռք էր բերում Կարսի նահանգապետը Արդահանի գավառապետ Կազիմովի և քուրդ երևելիների միջոցով:

Հայկական հետախուզության համարյա չգոյություն պատճառով, բարձրագույն հրամանատարությունն ու գլխավոր շտաբը մինչև պատերազմի վախճանը իրական պատկերացում չեն ունեցել թուրքական ուժի և պլանների մասին⁹⁷: Թուրքական հետախուզությունը հայկական միջավայրում գործել է համարյա անարգել և մեծ արդյունավետությամբ: Արժանահավատ աղբյուր տ. Կորյուն քահանա Քոթանջյանը, որը Կարսից ամենավերջինը դուրս եկող հայերից է (գրավված քաղաքում մնացել է երկու տարի), վկայակոչում է թուրքական Զորդ դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ Հյունսի բեյի խոսքը. «Ձեր բոլոր ժողովներում խոսված ճառերը և գինվոր[ական] գաղտնի որոշումները մեզ անմիջապես

⁹⁴ Նույն տեղում:

⁹⁵ Նույն տեղում:

⁹⁶ ՀԱՍ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թթ. 125-126:

⁹⁷ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 53-54: Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 409, ծնթ. 29: ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932 թ., 3 նոյեմբերի, էջ 2: Վանիկ Վիրաբյան, «Հայաստանի առաջին հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920թթ.», Երևան, 1998, էջ 21: ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 4, էջ 61:

տեղեկացնում էին մեր բարեկամ հայերն ու մոլոկանները»⁹⁸: Հնարավոր է, որ թուրք զինվորականը չափազանցնում է, սակայն դա ասելու որոշակի հիմքեր կային: Հայազգի բոլշևիկ տականքը բացահայտորեն կոչ էր անում հայկական պետություն կործանման և լրտեսում էր սեփական ազգի ու պետության շահերի դեմ՝ ի նպաստ «եղբայրական», «ինտերնացիոնալիստ» թուրքերի: Կարաբեքիրի մոտ կային ուրացող հայազգի տականքներ, այդ թվում՝ նախկինում Հայ կաթողիկե և Հայ առաքելական եկեղեցիների մի վարդապետ, որը մահմեդականություն էր ընդունել և Կարաբեքիրի առանձին թարգմանն էր դարձել⁹⁹, մի «հրեշ հայ դավաճան»¹⁰⁰, որը «չարագործ ոստիկանի պաշտոն էր կատարում»¹⁰¹:

Կարելի էր հայկական շահերին նվիրված հետախուզական մարմին ակնկալել այն դեպքում, երբ Հայկական բանակի գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժինը (որի վրա դրվել էին նաև հակահետախուզական պարտականություններ), գլխավոր շտաբի այլ բաժինների հետ, ստեղծել է ռուսական բանակի սպա, սկզբնական շրջանում գեներալ Անտոն Գենիկինի ոչ պաշտոնական ներկայացուցիչ գնդապետ Զինգեկիչը:

⁹⁸ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 1 (107), 2006, էջ 107: Ըստ ականատես Գարեգին եպս. Հովսեփյանցի՝ քաղաք մտած ասկյարներն ու բաշիրբոզուքները ամեն տեսակ այլանդակություն գործելիս խնայում էին իրեն՝ եկեղեցականի մորուքն ընդունելով որպես մոլոկան աղանդավորի հատկանիշ և նույնիսկ ասում էին, թե «մոլականները մեր եղբայրներն են» («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 3, 1989, էջ 130):

⁹⁹ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», թիվ 3, 1989, էջ 104:

¹⁰⁰ Արտաշես Ալեքսանդրյան, «Կարս 1920-21», Երևան, 1986, էջ 62:

¹⁰¹ «Ոգուն չապավինելու արդյունքը», էջ 49: Իր ուրացում-դավաճանությունն առավել շեշտելու համար «Հիդայաթ» (թուրքացված արաբերենով նշանակում է «ճիշտ կրոնի ուղին ընտրած»)՝ աշխարհական անունով՝ Թադևոս, կրոնականով՝ էմմանուէլ կոչված այս տականքը նույնիսկ խափանել է գերությունից Գարեգին եպս. Հովսեփյանցի փախուստը (նույն տեղում): Այս ազգուրաց դավաճանի ստորությունների մասին հավելյալ տես՝ Արտաշես Ալեքսանդրյան, «Կարս 1920-21», էջ 67, 91-94, 103-104:

Նա ողջ ՀՀ բանակի գլխավոր շտաբը կազմավորել էր Դենիկինի կամավորական բանակի նույն մարմինների պատճենումով (Դենիկինն էլ պատճենել էր ռուսական ցարական բանակի համապատասխան մարմինները)¹⁰²: Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի բոլոր պատասխանատու պաշտոններին նշանակված էին օտարներ¹⁰³: Այդ բաժինն իր տեղեկագիրները (ավելորդ է ասել, որ դրանք կազմվում էին ոչ պետական լեզվով՝ ռուսերենով) պատրաստում էր երկու օրինակից, որոնցից մեկն ուղարկվում էր մինիստր-նախագահին (վարչապետին), երկրորդը՝... Դենիկինին: Եվ միայն 1920 թ. երկրորդ կեսին, երբ հայ-թուրքական փոքրածավալ ընդհարումներն սկսվել էին ՀՀ բանակի Օլթի հարձակումով և Դենիկինի Կամավորական բանակն էլ իրարահաջորդ պարտություններ էր կրում Կարմիր բանակից՝ Հյուսիսային Կովկասում, ՀՀ կառավարությունը փորձեց դենիկինյան հավատարմություն ունեցող սպաներին մեկուսացնել «հետախուզական գործունեությունում անմիջական դերից, որը նրանք վարում էին միտումնավոր և հարմարեցնելով գլխավորապես Դենիկինի կամավորական բանակի շահերին»¹⁰⁴:

Ի դեպ, «հայկական հետախուզությունն իր ավանդական ապիկարությունը ցույց կուտար նաև հայ-ադրբեջանական ճակատին վրա»¹⁰⁵:

Մեկ այլ ողբերգական փաստ է այն, որ հատուկեևս դեպքերում, երբ հայկական հետախուզությանը հաջողվում էր ինչ-որ կարևոր տեղե-

¹⁰² Վանիկ Վիրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 13:

¹⁰³ Այս մասին տես, օրինակ, ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 297:

¹⁰⁴ Վանիկ Վիրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 14: Նույն հեղինակը գրում է, որ «հատուկ ծառայությունները կազմել են Հայաստանի առաջին հանրապետության ռազմաքաղաքական համակարգի անբաժան մասը: Հենց դրանով էր նաև Հայաստանը կազմակերպված պետություն» (նույնը, «Ամփոփում» վերջաբան, էջ 35): Եթե այսպիսին էին այդ ծառայությունների աշխատանքի որակն ու արդյունավետությունը, ապա ցավով պետք է հաստատել, որ ՀՀ-ը կազմակերպված պետություն չի եղել:

¹⁰⁵ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 330:

կուլթյուններ կորզել, քաղաքական ղեկավարությունը պատշաճ լրջությամբ չէր վերաբերվում դրանց¹⁰⁶:

Ասվածներից կարելի է ենթադրել, որ Հայկական բանակի սեփականությունը եղող երկու ինքնաթիռների արդյունավետությունը ռազմական հետախուզության գործում՝ բավականին ցածր է եղել:

Բ. 1. 7. Ապաշնորհ զորահրամանատարների ուշացած փոխարինումները և նրանց նկատմամբ ներողամիտ վերաբերմունքը

Գնդապետ Նիկողայ Դորդանյանի ապիկար ղեկավարության պատճառով, Կարսի ռազմաճակատի աջ թևի անհաջողություններից հետո միայն, հոկտեմբերի կեսին նրան այդ տեղամասում փոխարինումը Սեպուհով, այն էլ՝ իր բրիգադայի ընդամենը մեկ մասով, բավական ուշացած միջոցառում էր: Իսկ այդ միջոցին, 15 օր (սեպտեմբերի 20-ից հոկտեմբերի 5-ը) ռազմաճակատի աջ թևը հրամանատար չի ունեցել¹⁰⁷: էլ ավելի հանցավոր էր անընդհատ անհաջողություններ արձանագրող գեներալ Հովսեփյանի փոխարինումը գեներալ Ղազարյանով, ընդամենը հոկտեմբերի 28-ին, երբ վիճակը չափազանց բարդացել էր բերդաքաղաքի շուրջ: Եվ ի՞նչ, փոխանակ նրան ռազմական դատարանի փոխանցելու, Հովսեփյանին տրվում է շատ պատասխանատու պաշտոն՝ Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո դիմադրության նոր գիծ դարձած Արագածի ռազմաճակատի ղեկավարումը: Այստեղ ևս նա ձախողվում է, և նոյեմբերի կեսին նրան փոխարինում է մինչ այդ իրեն ենթակա գնդապետ Միրիմանյանը, որը պահպանում է շորրորդ գնդի հրամանատարու-

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 70: Այս մասին բազմաթիվ անգամ վկայում է նաև Ստեփան Դորդանյանը իր հուշերում, ՀՀ ղեկավարությունը մեղադրելով իր ձեռք ձգած հետախուզական բնույթի տեղեկություններն անտեսելու կամ դրանց հավաստիությունը կասկածելու մեջ: Նույնը հաստատում է նաև պատմաբան Վանիկ Վիրաբյանը Հայաստանի առաջին հանրապետության հատուկ ծառայություններին նվիրված իր աշխատություններում:

¹⁰⁷ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 5, էջ 82:

թյունը: Իրերահաջորդ ձախողությունների համար, գեներալ Արտյոմ Հովսեփյանը զորաց նախարար Ռուբենի հրահանգով միայն նույնների կեսերին կանչվել է Երևան՝ դատվելու¹⁰⁸, սակայն չի պատժվել, և զորաց նոր նախարար Դրոյի ցանկությանը ազատ է արձակվել¹⁰⁹:

Ապաշնորհ բարձրաստիճան սպաների նկատմամբ անհիմն ներողամտությունն էլ ավելի խայտառակ բնույթ ստացավ հայ-թուրքական պատերազմի օրերին: Այստեղ մեծ դեր էր խաղում հովանավորչությունը՝ պայմանավորված սպաների կուսակցականությանը (ինքնին ապօրինի մի իրողություն), խնամի-ծանոթ-բարեկամ գործոնով, և, իհարկե, կաշառքով: «Մեր առաջնորդներուն մեջ ավելի զորավոր էին հեղափոխական թափը և արենակցական կապը, քան թե պետական կենսական շահերու ըմբռնումը»¹¹⁰, վկայում է 1920 թ. ապրիլից Կարսում գտնված դաշնակցական գործիչ Վահե Արծրունին: Նման պայմաններում խոսել բանակում կարգապահության մասին՝ անմտություն կլիներ: Մեջբերենք մի քանի օրինակ.

Ախուրյանի մոտ քրդական ձիավոր մի խմբի հանդիպելով, փախած և գինամթերքը թշնամուն թողած¹¹¹ փոխզնդապետ Ղոնդախյանը թեև դատի տրվեց, «բայց մնաց անպատիժ և նշանակվեց նոր պաշտոնի»¹¹²:

Գեներալ Փիրումյանի փեսան՝ գնդապետ Միրզոևը, առանց կոխվ տալու փախչում է Ալեքսանդրապոլ, նախօրոք այնտեղ տեղափոխելով իր ունեցվածքը: Ռուբենը նրան բանտարկելու հրաման չի տալիս¹¹³:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, թ. 9, էջ 114:

¹⁰⁹ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 68:

¹¹⁰ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 39:

¹¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 26; նույնը, գ. 8, թթ. 3-6:

¹¹² Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 56: Ստ. Ղորղանեանը գտնում է, որ «փոխզնդապետի տեղը 24 ժամվա ընթացքում ի կատար ածված կախաղանն էր», «բայց հայկական դատարանը, սկզբից եթե մի ֆիկցիա, կորով չունեցավ արդարադատություն կերտելու» (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 8, թ. 8):

¹¹³ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 39-40: Սա այն սպան է, որի գինավորները քիչ էր մնում ապստամբերի 1919 թ. վերջին օրերին, երբ նա գողացել էր իր գնդին հատկացված սնունդը: Քննությունը հաստատել էր կողոպուտի փաստը, և, հակառակ իր անե-

Որոշ դեպքերում էլ կային շփոթանավորված և անարդարացի փոխարինումներ: Այսպես, զոր. Հովսեփյանը, իր փոխարինումից ըոպեններ առաջ ստորագրում է կարգադրություն, որով ճակատի առաջին գծում գտնվող Ց-րդ գնդի առաջին գումարտակի հրամանատարությունը հարյուրապետ Հայ Գնդունուց փոխանցում է հազարապետ Աղայանին, ինչ է թե վերջինս աստիճանով ավելի բարձր զինվորական է եղել... Պաշտոնի հանձնման ձևականությունները հազիվ լրացած սկսվում է թուրքական հարձակումը այդ գումարտակի պաշտպանած տեղամասում¹¹⁴:

Բ. 1. 8. Զինվորական բազմատիճան ենթակայությունը և այս հարցում ուսական շաբլոնի կապկումը

Կարսի ռազմաճակատի թե՛ տեղագրությունը, և թե՛ հարաբերական փոքրությունը պարտավորեցնում էին ռազմական հրամանատարության մեկտեղում, այն էլ՝ կարող, պատկառազդու, առինքնող, անձնական դրական օրինակ ծառայող ռազմահրամանատարի ձեռքում: Մինչդեռ այս հարցում թույլ տրվեցին կոպիտ սխալներ: Առաջին, ռազմական գործողությունների կենտրոնական հատվածի հրամանատարն էր գեներալ Արտյոմ Հովսեփյանը, որի վերադասն էր Կարսի բերդապահ ու ռազմաճակատի փաստական հրամանատար, գեներալ Դանիել-բեգ Փիրումյանը¹¹⁵: Վերջինիս անմիջական ղեկավարն էր ռազմաճակատի անվանական հրամանատար, գեներալ Մովսես Սիրիկյանը, որը նստում էր ռազմական գոր-

րոջ՝ գեներալ Փիրումյանի միջամտությանը, նրան ազատել էին գնդի հրամանատարությունից: Այգուհանդերձ, Միրզոևը շատ շուտով նշանակվել է Կարսի մի գնդի հրամանատարի օգնական (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 254), այսինքն «պատժվել» է ընդամենը թեթևակի պաշտոնազրկումով:

¹¹⁴ Հայ Գնդունի, «Դրվագներ Կարսի կռիվներին», «Պայքար» ամսագիր, Բոստոն, 1931, սեպտեմբեր, էջ 80:

¹¹⁵ Ի դեպ, ըստ լավատեղյակ անձ, ՀՀ կառավարության՝ Կարսի ռազմաճակատ ուղարկված լիազոր, խնամատարության նախարար Ա. Բաբայանի, «առաջինը իբր թե պիտի ենթարկվեր երկրորդին, բայց մենք բնավ այդ չնկատեցինք»։ (Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 56):

ծողությունների թատերաբեմից շուրջ 70 կիլոմետր հեռու՝ Ալեքսանդրապոլում¹¹⁶: Սիլիկյանի վերադասան էլ գորքի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Թովմաս Նազարբեգյանն էր, որը նստում էր Երևանում: Այսպիսով, ստեղծվել էր շորս աստիճանի հրամանատարություն, մեկ մարմին՝ շորս գլխով: Սա եթե մեկ կողմից ռուսական ռազմարվեստի բազմաստիճան հրամանատարման սկզբունքի կապկում էր, մյուս կողմից՝ կատարվել էր ինքնահավան և միմյանց նկատմամբ նախանձով ու ատելությունամբ լցված գեներալների փառասիրությունը բավարարելու համար: Յուրաքանչյուր հրամանատար, իհարկե, ուներ նաև իր շտաբը՝ բազմաթիվ սպաներով: Նման պայմաններում անհնար էր դարձել օպերատիվ ռազմական որոշումներ ընդունելը, հրահանգներ արձակելն ու դրանք տեղ հասցնելը, ռազմական գործողությունների համակարգումը: Եթե ավելացնենք, որ հեռագրական և հեռախոսային կապը հաճախ խզվում էր, երբեմն՝ երկար ժամանակով, ապա պատկերը ամբողջական կլինի: Շատ են վկայությունները, թե ճակատի այս կամ այն գորամիավորը տեղյակ չէր, թե ինչ է կատարվում թևերում¹¹⁷, նույնիսկ հարևան գորամիավորներում¹¹⁸: Մյուս սխալն այն էր, որ այս բոլոր գորահրամանատարների միջև հարաբերությունները, մեղմ ասած, բարեկամական չէին. նրանց միջև կային տևական նախանձ, փոխադարձ դավեր: «Մինչդեռ մեր դիմաց մեկ կամք, մեկ հրամայող կար – Քյազըմ Կարաբեքիր փաշան»¹¹⁹:

Բ. 1. 9. Զորակոչի բարձրթողի վիճակը

Զորակոչի կարևոր գործի նկատմամբ ՀՀ կառավարություն մոտեցումը, Հայ Գնդունու համաձայն, «մակերեսային և իրապես վարժապե-

¹¹⁶ Շտաբի հաստատումը Ալեքսանդրապոլում Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանը «ճակատագրական» սխալ է համարում. տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 362:

¹¹⁷ Տես, օրինակ, Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 36:

¹¹⁸ Տես նաև ՀԱՍ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 96:

¹¹⁹ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 56:

տական» էր¹²⁰: Սիմոն Վրացյանի գնահատումով՝ զորակոչն ու առհասարակ թիկունքը «լավ կազմակերպված» չէին¹²¹, իսկ Կարսի նահանգապետ Ստեփան Դորղանյանի համաձայն, այդ պատասխանատու գործը «մի այնպիսի շփոթ, մի այնպիսի քաոս էր, որի նմանը երևակայել անգամ դժվար է»¹²² և «գտնվում էր անշնորհք և ապիկար աղմինխտրացիայի ձեռքում»¹²³: Թիկունքի պետ, գեներալ Միքայել Արեշյանը մի ապաշնորհ մարդ էր և «փոխանակ իրեն հանձնված նոր-նոր ուժերը կազմակերպելով ճակատն ուղարկելու, ավելի կքաջալերեր դասալքությունը դեպի Վրաստան»¹²⁴: Բանակի Զորակոչային վարչությունը գլխավորում էր ռուս գնդապետ Մակավիևը: Նահանգներում ևս ռուսների կամ հայությունից լրիվ ուժացած սպաների էր հանձնվել այս հույժ կարևոր միջոցառման իրականացումը: Նրանք եթե նույնիսկ բանիմաց և մասնագետ լինեին այս հարցում, այնուամենայնիվ, սրտացավ չէին կարող լինել. ռուս սպաների համար՝ Հայաստանի Հանրապետությունն իրենց հայրենական պետությունը չէր, իսկ հայազգի սպաներից շատերի հոգում ՀՀ-ը որպես սեփական, հայրենական պետություն չէր ընկալվում:

Զորակոչի պլան գոյություն չուներ, իսկ եթե կար, դրանից անտեղյակ էր Կարսի նահանգապետ Ստեփան Դորղանյանը, որի վրա էր դրվել զորակոչի կատարումը նահանգում¹²⁵: Նահանգի զորակոչն իրականացնելու կոչված հայանուն, հայերեն ոչ մի բառ չիմացող գնդապետին «նույնչափ էր հետաքրքրում հայկական գործը, որքան ինձ և ձեզ՝ անցյալ տարվա քամին», - հեգնում է նահանգապետն իր հուշերում¹²⁶:

¹²⁰ ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932 թ., 29 հոկտեմբերի, էջ 2:

¹²¹ Սիմոն Վրացյան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1993, էջ 508:

¹²² ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թ. 155:

¹²³ Նույն տեղում, գ. 10, թ. 4:

¹²⁴ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 292:

¹²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 94:

¹²⁶ Նույն տեղում, գ. 7, մաս 2, թ. 165:

Բ. 1. 10. Նոր ստացված կանադական հրացաններին
հայ զինվորների անվաճի լինելը

Թուրքական հարձակումից հետո հայտարարված զորակոչով «զենքի տակ առնված մարդոց գրեթե մեծ մասը անտեղյակ էր հրացանի գործածություն, զին. տարրական կրթություն ու վարժություն չէր տեսած», - վկայում է առաջին գծում մարտնչած Ց-րդ գնդի առաջին գումարտակի հրամանատար Հայ Գնդունին¹²⁷: 1920 թ. աշնանը Մեծ Բրիտանիայի շահին վաճառած կանադական հրացանները «բոլորովին անպետ զենքեր էին», իսկ հայ զինվորն ու զինակոչիկը դրանց գործածությունը «չէր մարզված հարկ եղածին չափ»¹²⁸, դրանց «վարժ չէր»¹²⁹: Կարո Սասունու համաձայն՝ այդ հրացանները ծանր էին և կոշտ, նրանց արձակած փամփուռների զգալի տոկոսը չէր պայթում, ինչը հոգեբանական վատ ազդեցություն էր թողնում զինվորների մոտ¹³⁰: Մյուս կողմից, «նույնիսկ սպաներից ոմանք դեռ չէին թափանցել նոր զենքի գործածության գաղտնիքներին, որպեսզի սովորեցնել կարողանային իրենց ենթարկյալ զինվորներին», - վկայում է մարտական գործողությունների շրջան կամավոր մեկնած Գարեգին եպս. Հովսեփյանցը¹³¹:

Բ. 1. 11. ՀՀ բանակի և պաշտպանության նախարարության
պաշնորհ ղեկավարությունը

Այս մասին գրում են գրեթե բոլոր հուշագրողները: Զորահրամանատարների հասցեին հուշագրողների մոտ հանդիպում ենք ամենաբացասական որակումների: Նրանց մեծ մասը բարձրաստիճան հրամանատարությունը դասակարգում է երկու խմբակցություններում.

¹²⁷ ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932 թ., 29 հոկտեմբերի, էջ 2:

¹²⁸ Նույն տեղում, 1932 թ., 8 նոյեմբերի, էջ 1:

¹²⁹ Սիմոն Վրացյան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1993, էջ 508:

¹³⁰ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 5, էջ 80:

¹³¹ Գարեգին արք. Հովսեփյանց, «Կյանքիս ամենագոթախտ օրը և երջանկությունս ընդհանրապես», տե՛ս «Ոգուն չապավինելու արդյունքը», էջ 31:

1. Հայ սպայություն «հայրերը». սրանք ուսուցիչներ էին կամ բացառապես ու միայն ուսուցիչներ խոսողներ:

2. «Նորընծա հայ սպաները». սրանց մեծ մասը նախապես եղել է «տիրացու, խանութպան, գործակատար», կամ, «լավագույն դեպքում, ծխական ուսումնարանի վարժապետ»: Սրանք ուսուցիչների և ուսասիրտների միջավայրում տառապում էին ստորակայության բարդույթով: Ըստ այս դասակարգումն անող Ստ. Ղորղանյանի՝ այս դասը «տքնում էր ուսուցիչներին խոսելու, բայց նա ուսուցիչներին միայն կոտրատում էր...»՝ «առաջ բերելով ուսուցիչների մեջ միայն հեգնանք և միայն ծաղր»¹³²:

Ներկայացնենք այս հրամանատարների ապաշնորհության ընդամենը մեկ օրինակ: Նկարագրելով հոկտեմբերի 28 լույս 29-ի գիշերը ռազմաճակատի կենտրոնական հատվածի հրամանատարությունը ստանձնած գեներալ Ղազարյանին իր ներկայանալը, Ցրդ գնդի առաջին գումարտակի հրամանատար Հայ Գնդունին իր հուշերում գրում է. «Զորավարը դրությունն ըմբռնողի չէր նմաներ, անտարբերությամբ կվարվեր մեր գեկուցումին հետ, նույնիսկ կատարելապես անուշադրություն մատնելով իմ կտրուկ հայտարարությունս, որ թուրքերը հետևյալ օրն իսկ եթե ուզեին առաջ շարժիլ և հայ բանակը չկարենար լուրջ դիմադրություն մը կազմակերպել, Կարսը կիյնար նույն օրն իսկ»¹³³:

ՀՀ բանակի հրամանատարության ճիշտ հակառակ պատկերն էր թուրքական կողմում: Կարաբեքիրի ստորադասները աչքի էին ընկնում բարձր որակներով: Օրինակ, գնդապետ Խալիլ բեգը՝ «շատ քաջ, հանդուգն» մի հրամանատար, Կարսի վրա հարձակման «հրամանը տանող Քյազըմ բեգեն խնդրած է, որ 12-րդ բանակին հետ տեղը փոխվի և ամ-

¹³² ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 397-399:

¹³³ Հայ Գնդունի, «Դրվագներ Կարսի կռիվներեն», «Պայքար» ամսագիր, 1931, սեպտեմբեր, էջ 82: Ղազարյանը այն գնդապետն էր, որ 1919 թ. նոյեմբերին Այուսիք մեկնելու որպես նախապայման ՀՀ կառավարությունից պահանջել էր «կանխավ աստիճանի բարձրացում և կրկնակի ամսական» (Մննիկ Զարմունի, «Յեղի հրամայականը», Երևան, 2007, էջ 158), ինչը և ստացել էր...

րուծյուններուն վրա ինք հարձակի»¹³⁴: Քյազըմ բեգ... մերժել է ընդառաջել խնդրանքին:

Բ. 1. 12. Հույսը Կարսի անառիկ ամրությունների վրա դնելը

Դրանց վրա իրենց հույսն էին դրել շատերը՝ բարձր զորահրամանատարներից մինչև ՀՀ քաղաքական վերնախավն ու Կարսի բնակչությունը: Եթե բացակայում է պաշարելու, դիմադրելու և հաղթելու ոգին, ամենաանառիկ ամրուծյուններն իսկ անկարող են պարտություն դառնուծյունը կանխելու: Ճիշտ է այն, որ «եթե Կարադաղի ամրուծյուններից մեր թնդանոթները միայն գործեին, ո՛չ միայն քաղաքը պաշտպանված կլիներ, այլ նոքա (թուրքերը՝ Գ. Յ.) չեին կարող բերդին իսկ մոտենալ»,- գրում է Գարեգին սրբազանը¹³⁵: Սակայն, գերաշնորհ հայրը մոռանում է, որ թնդանոթները բանեցնում են մարդիկ, որոնք պետք է աներեք հավատք ունենան իրենց հաղթանակի նկատմամբ:

Հրամկազմի մի մասը չէր էլ հավատում Կարսի ամրուծյուններին: «Նազարբեգյան կարծում էր, որ թշնամու ճնշման տակ, ստիպված պիտի լինենք թողնել Կարսը և, պահպանելով կենդանի ուժը, կարգի բերել մեր գնդերը, զինել, հագցնել և ապա չափվել թշնամու հետ»¹³⁶: Նույն կարծիքին է եղել նաև գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Հովհաննես Հախվերդյանը: Կառավարությունը մերժում է այս առաջարկը՝ հուսալքում չառաջացնելու համար: Կ. Սասունին ճիշտ է համարում նազարբեգյանի առաջարկը և ավելացնում. «Կարսի բերդին և քարերուն վրա հույսը դնելը ամենեն մեծ սխալը եղած է»: «Կարսի բերդը եղավ գլխավոր պատճառը Կարսի աղետալի անկման»¹³⁷:

¹³⁴ «Քյազըմ Կարաբեքիրի հուշերը Հայաստանի Հանրապետության վրա թրքական հարձակումներուն մասին», «Զարթոնք», 1966 թ., 10 օգոստոսի, էջ 2:

¹³⁵ «Ոգուն չապավինելու արդյունքը», էջ 41:

¹³⁶ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 55:

¹³⁷ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 7, էջ 73-74:

Սակայն էլ ավելի վրդովեցուցիչ փաստ է այն, որ Կարսի ամբուլժյունների նկատմամբ դրսևորել է անփույթ վերաբերմունք նույն ինքը՝ բերդապահ նշանակված գեներալ Դանիել-բեգ Փիրումյանը¹³⁸: Հենց սկզբից միասնություն չկար այն հարցում, թե հարկավոր է արդյոք Կարսը պահպանել որպես բերդաքաղաք, թե՞ ոչ: Ինչպես շատ հարցերում, այս հարցն էլ թողնվում է չուժված և բարձրիթողի վիճակում: «Բերդը և՛ գոյություն ուներ և՛ ոչ: Բերդապահ կար, ինչպես նաև հրետանիի պետ, բայց զորք չկար»¹³⁹: Եվ միայն պատերազմը սկսվելուց հետո հապճեպ կերպով մի շարք կարգադրություններ են անում, որոնք երկար ամիսների անփութություն պատճառով ստեղծված ողորմելի վիճակը չէին կարող հաշված օրերի ընթացքում հեղաշրջել: Հոկտեմբերի վերջին շաբաթը ի վերջո սկսում են կարգի բերել բերդի՝ «երեսի վերա ընկած բազմաթիվ թնդանոթները», հեռախոսային ու հեռագրական կապը վերականգնել և այլ անհրաժեշտ աշխատանքներ տանել, թնդանոթաձիգ սպաներ ճարել¹⁴⁰:

Բ. 1. 13. Հայկական երկաթուղու խայտառակ վիճակը

Սա ևս կարելի է դասել ռազմական բնույթի սխալների շարքում: Օրագրողը հոկտեմբերի 3-ին գրել է. «Նավթ ու մագուլթ չունենալու պատճառով, մեր երկաթուղագիծը համայն Հայաստանում այս քանի շաբաթ է, որ ի սպառ կանգնել է»: Օրագրողը վրդովված ավելացնում է. «Ինձ մնար, ես Ջամալյանին¹⁴¹ առաջին հերթին ռազմադաշտային դատարանի կհանձնեի»¹⁴²:

Հայկական երկաթուղում կաշառքն ու կողոպուտը վերածվել էին «բնական» երևույթների: «Երկաթուղու ամեն մի կայան մի սատրապություն, «ինքնորոշվող» մի հաստատություն էր, ուր գնացքը պետք է

¹³⁸ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 58:

¹³⁹ Նույն տեղում:

¹⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 364, 367:

¹⁴¹ Հաղորդակցության նախարար Արշակ Ջամալյան:

¹⁴² Անանուն, «Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը», էջ 88:

կանգնե՞ր և վճարե՞ր իր մաքսը»¹⁴³: Երկաթուղու Կարսի նահանգի հատվածում կողոպտում էին հատկապես հարուստ թուրքերին: Նահանգապետը երկաթուղու միլիպետին հեռացնում է աշխատանքից, բայց որոշ ժամանակ անց իմանում, որ Երևանից նրան նորից նշանակել են նույն պաշտոնում¹⁴⁴:

Բ. 2. Ռազմահոգեբանական պատճառներ և սխալներ

Բ. 2. 1. Պատերազմին հոգեբանական անպատրաստվածությունը, թուրքական վտանգի արհամարհումը կամ, առնվազն, թերագնահատումը և սեփական կարողությունների գերագնահատումը

Մեր համոզումով, սա Կարսի և դրան հետևած ՀՀ անկման գլխավոր գործոններից է: Որևէ պատերազմի կամ նույնիսկ դրա վտանգի նկատմամբ հոգեբանական անպատրաստությունն անխուսափելիորեն առաջնորդում է մարտական ոգու թուլացմանը¹⁴⁵: «Կառավարության ու պարլամենտի համար տաճկական վտանգ չկար, կամ այդ վտանգը սպառնալից չէր»,- գրում է նախարար Արտաշես Բաբալյանը¹⁴⁶: Դա ունի իր հոգեբանական բացատրությունը. ՀՀ-ն Կարսի մարզը ձեռք էր բերել հեշտությամբ, առանց մեծ զոհողությունների՝ այն ստանալով բրիտանացիներից 1919 թ. գարնանը: Իսկ ինչ ձեռք է բերվում հեշտությամբ, ընդհանրապես, իսկական արժեքը թերագնահատվում է, նմանապես՝ թերագնահատվում են այն կորցնելու վտանգն ու նշանակությունը:

¹⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 12, թ. 68:

¹⁴⁴ Նույն տեղում, գ. 7, մաս 1, թթ. 41-44:

¹⁴⁵ Տե՛ս նաև Արարատ Հակոբյան, «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմության փորձն ու դասերը», էջ 28:

¹⁴⁶ Արտաշես Բաբալյան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 54: Տես նաև Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 35:

Թուրքական վտանգի թերագնահատումն ուղեկցվում էր սեփական կարողությունների անհիմն գերագնահատումով, «որովհետև հաղթական էինք մեր անկախության առաջին օրերից իսկ», «լավ զինված և պարենավորված, Անդրկովկասում կովոդի հռչակ հանած, թվով գերազանց» բանակ ունեինք և «ուժեղ էինք Անդրկովկասյան մյուս հանրապետությունների համեմատ»¹⁴⁷: Ըստ Կարո Սասունու՝ «Հայկական զինվորական անձնավստահությունը իր կարծեցյալ թվական առավելություն վրա էր»¹⁴⁸: Առաջ ընկնելով նկատենք, որ այս դիտարկումները զարմանալիորեն նմանվում են Արցախյան ազատամարտից հետո ու մինչև օրս էլ հնչող գնահատականներին:

Ըստ Գարեգին եպս. Հովսեփյանցի արժանահավատ վկայության, հայոց զորքը «գրեթե ամբոխից էր բաղկացած»¹⁴⁹: Այդ զինակոչիկների մեծ մասը եկել էր գյուղերից, որտեղ աշնանային բերքահավաքի եռուն շրջանն էր ընթանում, և գյուղացի երիտասարդը չէր կարող չմտահոգվել օր առաջ տուն դառնալով իր ընտանիքի ձմեռվա պաշարն ապահովելու, մի քիչ էլ սև օրվա համար խնայողություններ ունենալու բնական ու տրամաբանական խնդրով:

Զորակոչին ներկայանում էին աղքատների և «տանիք» չունեցողների որդիները: Հովանավոր ունեցող կամ կաշառք տվող երիտասարդների մի մասը փախչում էր արտասահման (մասնավորաբար Թիֆլիս), մյուս մասը տեղավորվում էր սպաների մոտ՝ ռազմական գործողություններից հեռու: Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանը եզրակացնում է, որ զորահավաքը հավասարվել էր «ամոթխալի սնանկություն»¹⁵⁰:

¹⁴⁷ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 64-65: Նույնը հաստատում է նաև Վահե Արծրունին (Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 35):

¹⁴⁸ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 6, էջ 89:

¹⁴⁹ Գարեգին եպս. Հովսեփյանցի օրագիրը, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1989, թ. 3, էջ 146:

¹⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 10, թ. 4:

Ռազմահոգեբանական մեկ այլ կոպիտ սխալ էր նման որակով զորակոչիկների միախառնումը մասնագիտացված զորամիավորումներին, որի հետևանքով զգալիորեն նվազում էր վերջիններիս մարտունակությունը, նրանց ևս մղելով խուճապի:

Ք. 2. 2. Հրամանատարության բացարձակ անգլիտությունը
գործի որակական արժեքի մասին կամ դրա միտումնավոր
գերազնահատումը

ՀՀ բանակի հրամանատարությունը կա՛մ չէր հետաքրքրվում զորքում տիրող իրական վիճակով, կա՛մ իրականում տեղյակ չէր դրանից, կա՛մ էլ անտեսում էր զորքում տիրող բացասական որակները: Կարսի նահանգապետ Ստ. Դորդանյանը դիպուկ նկատել է տալիս, որ զորքն ու իր հրամանատարությունը «երկու խորթ և իրար հակասող ու բացառող հատվածներ էին»¹⁵¹: Այս մասին շափազանց ուշագրավ է ՀՀ-ում գործած Հայ ռամկավար կուսակցության ղեկավար, «Վան-Տոսպ» թերթի խմբագիր, հետագայում ՌԱԿ ղեկավարներից Արտակ Դարբինեանի վկայությունը: Նա Երևանից դուրս գալուց առաջ, 1920 թ. աշնան սկզբում հանդիպում է վարչապետ Համո Օհանջանյանին և իր դպրոցական ընկերոջը՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյանին ու նրանցից խնդրում տեղեկություններ՝ Հայ ռամկավար կուսակցության ընդհանուր պատգամավորական ժողովին փոխանցելու համար: «Թե՛ Օհանջանյան և թե՛ Տեր-Մինասյան հավաստիացուցին ինձ, թե այդ (թուրքական հարձակման մասին շրջանառվող,- Գ. Յ.) զրույցները շափազանցված են»: Ռուբենն ավելացնում է. «Այսօր, երբ Հայաստան և քեմալական Թուրքիա իրարու դեմ պատերազմական վիճակի մեջ կգտնվին, իրապես չեմ գիտեր, թե ի՞նչ է մեր բանակին քանակական և որակական ուժը»¹⁵²:

¹⁵¹ Նույն տեղում, գ. 7, մաս 2, թ. 235:

¹⁵² Արտակ Դարբինեան, «Հայ ազատագրական շարժման օրերեն» հուշագրության «Տեղեկագիր Արարբաղի, Զանգեզուրի և Նախիջևանի հարցին շուրջ» հատ-

Բ. 2. 3. ՀՀ բանակում համատարած անփութությունը,
անկարգապահությունն ու անպատասխանատվությունը

Յուրաքանչյուր գործի, առավել ևս, բանակային գործի արդյունավետության ու հաջողության հիմքերի հիմքը կարգապահությունն է: Հրամանների անվարան, «անվճռաբեկ պարտավորություններ և ճշտություններ» կատարում, հատկապես ռազմական գործողությունների ժամանակ, գոյություն չի ունեցել ՀՀ բանակում: Ամեն մեկը «սիրում էր միայն ճառել և միայն ընդ[դ]իմախոսել»¹⁵³: Դա, որպես ՀՀ բանակի մեծագույն թերություն, նշել է նույն Կարաբեքիրը. «Հայկական բանակը, բացի նորելուկ ըլլալե, ունի խախուտ հիմք: Կինելով հեղափոխական կուսակցության մը զինական ուժը, շունի զինվորական անհրաժեշտ կարգապահությունը»¹⁵⁴:

ՀՀ բանակի զինվորների, կրտսեր և բարձր աստիճանավոր սպաների մեծ մասն իր ստացած հրամանները կատարելու կամ չկատարելու իրավունք է վերապահել ինքն իրեն: Բյուրո-կառավարությունը «ուժ տվավ բանակը մեծցնելուն, առանց համապատասխան չափով ուշադրություն դարձնելու անոր կարգապահության և օրգանական կազմակերպությանը վրա»¹⁵⁵: Զինվորական կարգապահությունը խախտողները ոչ միայն խիստ պատժի չեն արժանացել, նրանց ոչ միայն ներվել է, այլև հաճախ... նոր պաշտոններ են ստացել կամ պարգևատրվել: Օրինակ, Մայիսյան խռովությունների ժամանակ, բոլշևիկները գնդապետ

վաճից. մեջբերվել է հետևյալ ժողովածուում՝ Նուպար Ակիշյան, «Մեծերեն տասը», ԽԱԿ կուսակցական գրականության մատենաշար թիվ 1, Լոս Անջելոս, 1990, էջ 68:

¹⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 8, թ. 12:

¹⁵⁴ Վահե Արժունի, նշվ. աշխ., էջ 244: Թուրքական բանակը հայկականից իր կարգապահությունը էսպես տարբերվել է նույնիսկ թալանի հարցում: Նույն ականատես աղբյուրը վկայում է, որ ասկյարներին թույլատրված էր փող և հագուստ թալանել, սակայն խիստ արգելված էր ռազմամթերքի և ոչխար-տավարի թալանը, որը թուրքական կառավարության սեփականություն էր համարվում (նույնը, էջ 256):

¹⁵⁵ Վահե Արժունի, նշվ. աշխ., էջ 47:

նիկողայ Դորդանյանին նշանակել էին իրենց շտաբի պետ, և նա «ենթարկված էր խռովարարներուն»¹⁵⁶: Խռովության ճնշումից հետո նրան ոչ ոք պատասխանատվության չկանչեց, և նրան վստահվեց Կարսի ռազմաճակատի աջ թևը, ուր նա միայն անհաջողություններ արձանագրեց:

Գնդապետ Դորդանյանը միակը չէր: Ավելին. Մայիսյան խռովությունների օրերին բոլշևիկներին չհարող բարձրաստիճան սպաները փոքրամասնություն էին կազմում: Օրինակ, Ալեքսանդրապոլի մեջ, սպայությունը ճանաչել էր Ռազմահեղափոխական կոմիտեի իշխանությունը¹⁵⁷, իսկ Փիրումյանն իրեն ենթակա գեներալ Արտյոմ Հովսեփյանի և գնդապետ Վահան Տեր-Առաքելյանի հետ այդ օրերին չեզոքություն հայտարարեց և «անհոգ-անհոգ փողոցները շափչիփեցին»¹⁵⁸: Է՛լ ավելի արտառոց է մայիսյան խռովության ժամանակ հինգերորդ գնդի հրամանատար, ռուսախոս գնդապետ Շաղուբաթյանի¹⁵⁹ պահվածքը Կարսում: Նա այդ օրերին «հնարավոր համարեց պսակվելու և ուրախանալու...»: Ավելին, «երբ խռովարարները կարմիր ցնցոտի դրոշակներով անցնում

¹⁵⁶ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 4, էջ 83:

¹⁵⁷ Տարօրինակ է, որ Ս. Վրացյանը դա բացատրում է սպայության՝ «գորքի ամբողջությունը փրկելու և ներքին կոիվների պատճառ չտալու» ազնիվ մղումներով (Ս. Վրացյան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1993, էջ 422), մինչդեռ այդ սպայության դիրքորոշումը պայմանավորված էր մինչև ուղև ու ծուծը ապագայ-նությունը և սեփական պետության նկատմամբ հավատքի պակասով կամ, առնվազն, արհամարհական մոտեցումով:

¹⁵⁸ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 42: Ստեփան Դորդանյանը բերում է հուլիս կարևոր մի վկայություն: Երբ 1920 թ. դեկտեմբերի 2 – լույս 3-ի գիշերը Ալեքսանդրապոլի համաձայնագիրը ստորագրած ՀՀ պատվիրակության երեք անդամները, նոր իշխանությունների պահանջով, դուրս էին գալիս արդեն խորհրդայնացած ՀՀ-ի սահմաններից, գիշերում են Գարաբիլիսայում, ուր նրանց մոտենում է տեղի հեղկոմի անդամ մի երիտասարդ՝ Դազանյան ազգանունով և հայտնում, որ «մայիսյան Կարսի խռովությունների կազմակերպիչներից մեկը ինքն էր» և թե «գեներալը և գեներալը. Հովսեփյան անցել էին նոցա, խռովարարների կողմը» (ՀԱՍ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 10, թթ. 44-45):

¹⁵⁹ Որոշ աղբյուրներում նրա ազգանունը նշվում է «Շահբուդաղյան» ձևով:

էին զորանոցների մոտով, այդ նոր ամուսնացած գնդապետը, արտասուքը աչքերին, որպես մի սրբուխյուն հարկավոր համարեց համբուրել իրանց այնչափ հարազատ այդ կարմիր ցնցոտին...»¹⁶⁰: Եվ ի՞նչ, պատժվե՞ց այս ուրացող և անպատասխանատու սպան: Իհարկե ոչ: Եվ մենք հետագայում նրան տեսնում ենք Կարսի ռազմաճակատում, իր գնդի հետ «ամենամոթ կերպով» փախչողների առաջին շարքում...¹⁶¹

Ամենուրեք «ապստամբությունը կատարվեցավ զորքի կողմե», որի պատճառով էլ «Բյուրո-կառավարությունը վստահություն չուներ կանոնավոր զորքին վրա»¹⁶²: Նույն խռովության պատճառով, «պետականության գաղափարը, որ առանց այն էլ ուժեղ չէր մեր նորաստեղծ ազգային բանակում, ավելի ևս թուլացավ»¹⁶³:

Անպատասխանատվության և անկարգապահության ցայտուն օրինակ է ՀՀ բանակի հոկտեմբերի 14-ի հարձակումը, որը նախատեսված էր արևածագին, սակայն «գնդապետների և շտաբների անհոգության պատճառով»¹⁶⁴ սկսում է որոշված ժամից երկու ժամ, իսկ Հարամ Վարդանի ամրությունների ուղղությամբ գործող թևում՝ 3.5 ժամ հետո, իսկ աջ թևի մի զորամաս «իր թնդանոթներով երեք ժամ հետո հասած էր իրեն համար որոշված վայրը»¹⁶⁵:

Անպատասխանատվության մեկ այլ ցայտուն օրինակ է խմբապետ Կնյազի արածը. ստանալով հրաման հետախուզելու ձախ թևը, նա «կես ճանապարհից վերադարձել էր հանգստացուցիչ հաղորդագրությամբ», հայտնելով թե այդ թևի վրա թշնամի չկա¹⁶⁶:

Ահավասիկ անփութության ևս մեկ արտառոց օրինակ: Հոկտեմբերի 22-ին Սեպուհի բրիգադայի շտաբը հաստատվում է Կարսի նահանգի

¹⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 18, թ. 21:

¹⁶¹ Նույն տեղում:

¹⁶² Վահե Արծրունի, *նշվ. աշխ.*, էջ 46:

¹⁶³ Ս. Վրացյան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1993, էջ 426:

¹⁶⁴ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 57:

¹⁶⁵ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 5, էջ 84:

¹⁶⁶ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 61:

Ռադիկալիզմի մտլոկանները գյուղի մի բնակարանում, ուր ապրում էր մոլոկան մի պառավ իր թոռան հետ: «Մեր հեռագրատան ծառայողներն ընդհանուր առմամբ խոսում են ռուսերեն, գրությունների մեծ մասը նույն լեզվով է կատարվում և օ, զարմանք, մոլոկան ընտանիքը նստած այստեղ լսում է ամեն բան»¹⁶⁷: Եվ սա այն դեպքում, երբ մոլոկանների վերաբերմունքը դեպի ՀՀ-ը խիստ թշնամական էր:

Իսկ գլուխ գործոց հիմարություն է հետևյալը. չորրորդ գնդի հրամանատար գնդապետ Դմիտրի Միրիմանյանի հանձնարարությունով, սեպտեմբերի 13-ը և 14-ի գիշերը Կարաուրգան կայարանում կայանում է հայ և թուրք սպաների միացյալ... խնջույք, որպեսզի «հնարավոր ըլլար գոնե կոնյակի ազդեցության տակ տեղեկություններ կորզել տաճկական ներքին իրադարձություններուն մասին»: Կերուխումի ընթացքում հնչում են փոխադարձ «կեցցե»-ներ և «ուռու»-ներ, «գնդապետ Միրիմանյանի ստորադասները հոգեկան ամենամեծ հաճույքով կոնյակի շիշերը կպարպեին որկրամոլ, այլ ծուղակե չբռնվող թուրք սպաներուն կենացը»: Եվ ի՞նչ: Թուրք սպաների մեկնումից քիչ անց, թուրք հետախույզները թափանցում են քեֆի կետը և կոտորում շատերին, իսկ մի քանի ժամ անց սկսվում է թուրքական «չնախատեսված», «անակնկալ» հարձակումը¹⁶⁸, որին հետևում է հայկական նահանջը առանց լուրջ դիմադրության: Ամենից շուտ փախչում է գնդապետ Միրիմանյանը¹⁶⁹... Ոչ ոք պատասխանատվության չի կանչվում այս այլանդակ վարքի համար:

Անպատասխանատվությունը համատարած է եղել նաև պետական ողջ վարչամեքենայում¹⁷⁰:

¹⁶⁷ Անանուն, «Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը», էջ 101:

¹⁶⁸ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 83:

¹⁶⁹ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 350: Տես նաև նույնը, թ. 352: Եվ ասել, թե Միրիմանյանը քաջ և խիստ հրամանատարի համբավ է ունեցել... (Գարեգին արք. Հովսեփյանց, «Կյանքիս ամենազգեախտ օրը և երջանկությանս բոլորը», տես «Ոգուն շապավիհներու արդյունքը», էջ 38):

¹⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 12, թ. 77:

Հետևաբար, լիովին իրավացի է Կարսի երբեմնի նահանգապետը, երբ հաստատում է, որ «Կարսը ընկավ ոչ պարտված, նա զոհ դարձավ մեր ոճրագործ անհոգություն»¹⁷¹:

Ք. 2. 4. Դասալուսյունը

Սա ընդհանրապես բանակի մահացու հիվանդություններից է, հասարակության «ներքին թշնամին»¹⁷², որի դեմ պետք է պայքարել ամենայն խստությամբ: Դրան հակառակ, սակայն, դասալիքներն արժանանում էին իրենց հարազատների հոգածությունը, նրանց միջոցով ձևեր գտնում ծլկելու ռազմաճակատից, իսկ ճարպիկները և «ուժեղների» տղերքը ճողոպրում էին Թիֆլիս: Ստ. Ղորղանյանը իրավացի է, երբ դասալքության պատճառները դիտարկում է «կառավարչական ամբողջ սխտեմի» համատեքստում¹⁷³: Այդ պատճառների մեջ առաջնայիններից է եղել կողոպտելու մոլուցքը: Ստ. Ղորղանյանն իր հուշերում գրում է, որ ամեն տեղից, նույնիսկ Օլթիի ուղղությամբ շարժած զորամիավորումների հետ կապ չունեցող ամբողջ գնդեր դասալիք էին լինում՝ Օլթի երթալով թալանին մասնակցելու համար¹⁷⁴:

Գործող բանակում դասալքությունը համարյա անշրջելի դարձավ հոկտեմբերի 14-ի հակահարձակման անհաջողությունից հետո: Դասալքության առաջն առնելու և հավանական դասալիքներին վախեցնելու համար, Կարսի հրապարակներից մեկում կախաղան է դրվում: Սակայն,

¹⁷¹ Նույն տեղում, գ. 7, մաս 3, թ. 421:

¹⁷² Որակումը Գարեգին եպ. Հովսեփյանցինն է. տե՛ս նրա «Մեր թշնամիները» հրատարակված հոդվածը («Էջմիածին» շաբաթաթերթ, 4 հոկտեմբերի 1920, թ. 12, էջ 181-183) և նույնի «Ներքին թշնամին» հոդվածը, գրված Ալեքսանդրապոլում (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 93, թթ. 20-21) (հոդվածները տե՛ս «Ոգուն չապավինելու արդյունքը», էջ 75-80): Վերջինիս մեջ հեղինակը գրում է, թե «մեր աչքում տաճիկն ավելի բարձր է իբրև թշնամի, քան այդպիսի ներքին թշնամին՝ դասալիքը» («Ոգուն չապավինելու արդյունքը», էջ 78):

¹⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 167:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, թթ. 265-266:

դա էլ չի ազդում, քանի որ գեներալ Փիրումյանը ռազմական տրիբունալի նախագահ է նշանակում իր փեսա, փոխգնդապետ Միրզոևին, որը 9-10 ամիս առաջ արատավորված էր ֆինանսական զեղծումների համար՝ յուրացրած լինելով իր գնդի զինվորներին հատկացված սննդի մի մասը: Այդպիսի դատավորի առկայությունը, «այդ դատարան չէր, իհարկե, այդ մի նախատինք էր, մի ծաղր իրավակարգի, որ ... բնորոշում էր բարքերը և մեր ժամանակը...», - դառնությունը արձանագրում է Կարսի երբեմնի նահանգապետը իր հուշերում¹⁷⁵:

Դասալքությունն աներևակայելի չափերի հասավ մանավանդ Կարսի անկման օրից սկսյալ: Բաբելոնյան խառնակություն էր տիրում¹⁷⁶: Հազարավոր դասալիքներին ՀՀ իշխանությունները չեն պատժում: Ի տես այս խայտառակ իրավիճակի, ափերից դուրս ելած Սեպուհը անձամբ գնդակահարում է երկու դասալիքի, որոնցից մեկը բախտի քմահաճույքով ողջ է մնում¹⁷⁷:

Դասալքությունը համակել էր նաև քաղաքացիական իշխանություններին: Իր հուշերում Շիրակի նահանգապետ Կարո Սասունին, անըմբռնելիորեն, արդարացնում է նման վարվելակերպը¹⁷⁸: Նա Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետ Պարույր Լևոնյանի հետ «թյուրքերի դեռ Ա-

¹⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 375-380:

¹⁷⁶ Անանուն, «Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը», էջ 109:

¹⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 110:

¹⁷⁸ Ներքին գործերի նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը հեռագրով պահանջել էր, «որ թուրքերը քաղաքը գրավելու պարագային, իրենց պաշտոնի գլուխը պետք է մնան քաղաքագլուխը, վարչության անդամները, շրջանային ինքնավարության նախագահը և վարչության անդամները. միայն նահանգապետը արտոնված էր հեռանալ քաղաքեն»: Այս հեռագիրը քննարկվում է Ալեքսանդրապոլում՝ նոյեմբերի 1-ի երեկոյան, «և այդ տեղ գտնված կառավարության անդամներն ու գործիչները գրեթե միաձայնությամբ որոշեցին, որ վեր[ը] հիշված պատասխանատու պաշտոնյաները իրավունք ունին հեռանալու, նկատի ունենալով թրքական բարբարոսությունները» (ՀԹՊ, 1926, թիվ 8, էջ 93): Սա ևս ապացույց է այն բանի, թե ոչ միայն բանակում, այլև քաղաքացիական վարչամեքենայում կարգապահությունը գտնվել է շատ ցածր մակարդակի վրա:

խուրջան չհասած և առանց կառավարութեան թուլտրուիթյան, լքել են իրենց դիրքերը և հեռացել»¹⁷⁹: Այդուհանդերձ, «արտակարգ դատարանը, յուր վերջին նիստում քննելով Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Պարույր Լևոնյանի ու վարչութեան անդամների պաշտոնալքման գործը[Ն] գտել է նրանց արդար»¹⁸⁰:

Դասալիքների «արդարացումը» համընդհանուր երևույթ էր, որն է՛լ ավելի էր անբարոյականացնում ընդհանուր հասարակական մթնոլորտը:

Բ. 2. 5. Չհաշվարկված և անհարկի նահանջներով զորքի բարոյալիումը

Պատերազմին անպատրաստ լինելու հետևանքներից մեկն էլ անիմաստ և ռազմական անհրաժեշտութունից շառաչացած նահանջների շարանն էր, որը կանգ առավ միայն սեպտեմբերի վերջին՝ Կարսի մատուցներում: Այս ժամանակահատվածում, թուրքական զորքի հետ հայկական զորքը չունեցավ լուրջ ընդհարումներ: Այդ նահանջներն է՛լ ավելի բարոյալքեցին զորքը:

Բ. 2. 6. Հայկական և թուրքական էթնոհոգեբանական և ռազմահոգեբանական առանձնահատկությունների ամտեսումը

Սա ռազմարվեստի կարևորագույն գործոններից մեկն է, որը հայկական կողմը հիմնովին անտեսել է հայ-թուրքական պատերազմում: Ցարական բանակին սովոր ռուս և ռուսախոս բարձրաստիճան հրամանատարները հայոց բանակի զինվորին վերաբերվել են իբրև ռուսների, մինչդեռ, պայմանավորված ազգային հատկանիշներով, հայ և ռուս զինվորներն ունեն որոշակի տարբերություններ: Ընդհանուր վերցրած, հայ

¹⁷⁹ «Ժողովուրդ» թերթ, օրգան Հայ ժողովրդական կուսակցության, Երևան, թիվ 182, 1920 թ., 9 նոյեմբերի, էջ 2, «Քրոնիկոն» սյունակը:

¹⁸⁰ «Ժողովուրդ», թիվ 192, 1920 թ., 24 նոյեմբերի, «Քրոնիկոն» սյունակը, ենթավերնագիր՝ «Պարույր Լևոնյանի արդարացումը»:

գինվորը հարձակման ժամանակ համարձակ է և թշնամու ուժն արհամարհող: Մեկ այլ հատկանիշ (որը նկատի է ունեցել գեներալ Սիլիկյանը, բայց դրա հետ հաշվի չեն նստել), այն է, որ հայ գինվորին, մարտական գործողությունների ժամանակ, եթե ստիպում են սպասել (մանավանդ անհարկի կամ չտրամաբանված), նա «շուտով կորովազուրկ» է լինում¹⁸¹:

Գ. Կարսի անկման քարոյահոգեբանական պատճառները

Այս բաժնում բերվող պատճառներն ու կատարվող դատողությունները ճիշտ են ոչ միայն ՀՀ բանակի, այլև ՀՀ պետական վարչամեքենայի և պետության հայազգի հասարակության համար:

Առանձնապես կանգ չենք առնելու հայկական բանակում և ընդհանուր վերցրած՝ Հայաստանի առաջին հանրապետությունում բոլշևիկյան քարոզչության ավերիչ ազդեցության վրա: Այդ մասին չափազանց շատ է գրվել:

Մեր կարծիքով, բոլշևիկյան քարոզչությունը (իր հիմնական երկու ազգակործան բաղադրիչներով՝ հայոց միակ փրկությունը Խորհրդային Ռուսաստանին կցվելու և թուրքերին ու ադրբեջանցիներին «եղբայր» ճանաչելու դրույթներով) չէր կարող հաղթել հայկական հասարակությանը, եթե նրա մարմինն ունենար մեծ դիմադրատղականություն ու վարակված չլիներ բարոյական և հոգեբանական բազմաթիվ ախտերով, որոնցից կարևորագույնները նշում ենք ստորև:

Գ. 1. Կռվելու և հաղթելու կամքի բացակայությունը և նույնի՝ թշնամու մոտ գերազանցությունը

Այս հույժ կարևոր գործոնը նշում են բոլոր հուշագրողներն ու փաստաթղթերի հեղինակները՝ առանց բացառության, թեև յուրաքանչյուրը դա կատարում է տարբեր ուժգնությամբ: Ոչ միայն ՀՀ բանակը, այլև հայությունն ընդհանրապես «կռվիլ չուզելու և չտոկալու հիվանդությամբ

¹⁸¹ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 6, էջ 83:

մը վարակված» էր¹⁸², մինչդեռ «բարոյական ուժը կամ կորույրը գլխավորագույն գենքն է զորքին, կովի դաշտին վրա հաղթական ըլլալու համար»¹⁸³: «Հայ զորքը վտանգին սերը չէր ճաշակած»¹⁸⁴, «Հայ ղեկավարները Սպարտայի վարդապետությունը լսեք էին, առանց, սակայն, անոր հոգեբանությունը թափանցելու»¹⁸⁵: Հայ զինվորը չէր հաղթել մահվան վախը: Գերագույն զորահրամանատար, գեներալ Նազարբեգյանը «լավատեսներեն չէր Հայաստանի ապագայի մասին»¹⁸⁶: Սիրիկյանի շտաբի պետ գնդապետ Վեքիլյանը խոստովանում էր, թե «հայ զինվորականությունը հավատք չունեք թուրքերը հաղթելու»¹⁸⁷: Ինչպե՞ս ունենար, եթե տևաբար ական-թալանով վարակված լինելով, «նա ինքն էլ կորցրել էր իր հավատը գեպի իր կարողությունը»¹⁸⁸: Իսկ Հարամ Վարդանի ամբուսությունների պաշտպանություն հրամանատար, գնդապետ Փերվերդիև իր զորամասերին օրերով բացատրում էր, թե «ինչ ճանապարհներով պետք է հեռանալ, փախչել, երբ թշնամին գալու լինի...»: Կարսի նահանգապետն այդ մասին տեղեկացնում է Փիրոսյանին, որը քննություն կատարելով, պարզում է, թե «Փերվերդիև արբած էր, նա հայտնի արբեցող է և ես նորան մի երկու օրով պատվիրեցի բանտարկել...»¹⁸⁹:

Կովելու կամքի բացակայությունն առումով ուշագրավ է Սեպուհի ձեռքը գերի ընկած մի թուրք վաշտապետի խոստովանությունը, թե թուրքական հրամանատարության իր հաղթանակի նկատմամբ հավատքի հիմքերից էր այն, որ «ձեր զորքը ո՛չ թե չէր կրնար դիմանալ մեզ, այլ՝

¹⁸² ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932 թ., 29 հոկտեմբերի, էջ 2:

¹⁸³ Նույն տեղում, 1932 թ., 1 նոյեմբերի, էջ 2:

¹⁸⁴ Նույն տեղում, 1932 թ., 8 նոյեմբերի, էջ 1:

¹⁸⁵ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 90:

¹⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 380:

¹⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 33:

¹⁸⁸ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 306:

¹⁸⁹ Նույն տեղում, մաս 3, թ. 370: ՀՀ բարձրաստիճան սպաների զգալի տոկոսն աչքի էր ընկնում նաև հարբեցողությանմբ, այս սովորույթը «վաստակած» լինելով ցարական բանակում:

պիտի չկուվեր մեր դեմ»¹⁹⁰: Այսինքն, թուրքերը հայ զինվորի մարտական կարողությունները չէին թերագնահատում, սակայն լավատեսյակ լինելով երկրում ու հատկապես բանակում տիրող բարոյահոգեբանական վիճակին, պահը հարմար էին համարում ծնկի բերելու հայությունը: Կարաբեքիրը իր հուշերում շատ է գրում այն մասին, թե իրեն չափազանց դժվար եղավ համոզել միլլի շարժման ղեկավարությունը (որը կենսամահու կոնիվ էր մղում Փոքր Ասիայի ափ ելած ու դեպի Անատոլիայի խորքերն առաջացող հունական բանակի դեմ և խիստ կարիքն ուներ Կարաբեքիրի տրամադրություն տակ գտնվող զինուժին և ռազմամթերքին)՝ ՀՀ-ի դեմ պատերազմն սկսելու ճիշտ պահի հարցում: Մարտական ոգի կոչվող բարոյահոգեբանական հզոր գեները նա հիանալիորեն գործածեց: Կարսի անկման նախորդ օրը՝ իսլամական ուրբաթին, նա դիմել է կիսամերկ ու թերասնված իր զորքին¹⁹¹ և ցույց տալով Կարսը, նրանց խոստացել է քաղաքի գրավման դեպքում նրանց թողնել քաղաքի հայ բնակիչների սնունդն ու հանդերձանքը:

Պարտվողական հոգեբանություն մարակված էր ոչ միայն բանակը, այլև ողջ հասարակությունը: «Հոկտեմբերի առաջին օրերին» Կարս ուղևորված Գարեգին եպս. Հովսեփյանցը գիշերը հասած լինելով քաղաքի երկաթուղու կայարանը, այնտեղ ծանոթանում է «ժողովրդական կարծիքների և ճնշված տրամադրության հետ: Երկմտության և մասամբ հուսալքության ոգին փռել էր յուր թևերը ժողովրդի բացասական հոգեբանության վրա: Ոմանք չէին քաշվում ասելու, թե այս պատերազմը պիտի վերջանա մեր պարտությունով»¹⁹²: Նույն հուշագրողը քիչ անդին

¹⁹⁰ Վահե Արժրունի, նշվ. աշխ., էջ 291:

¹⁹¹ Բոլոր հուշագրողները հաստատում են Կարս մտած թուրք ասկյարների և քուրդ բաշիրեզուկների այս վիճակը: Նրանց առաջին գործն է եղել, կոտորածն սկսելուց առաջ, մերկացնել հայերին և նրանց հագուստը հագնել:

¹⁹² Գարեգին առբ. Հովսեփյանց, «Կյանքիս ամենադժբախտ օրը և երջանկությանս ընդհատ», «Ոգուն չապավինելու արդյունքը», էջ 28: Ժողովրդի և բանակի պարտվողական հոգեբանություն մարակված լինելու մասին տե՛ս նաև նույնը, էջ 37-39: ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 5, էջ 83:

դառնություններ արձանագրում է. «Ազգերի պատմության մեջ դժվար է գտնել այնպիսի խայտառակ պարտություն, ինչպես մերն էր այդ օրերին: Միայն թաթարների արշավանքների ժամանակ պատահել են այսպիսի անհասկանալի երևույթներ, ընդդիմության կատարյալ բացակայություն լինում դեմ»¹⁹³: Անկման օրը Կարսում գտնված և գերի ընկած նախարար Արտաշես Բաբայանն էլ նույնն է վկայում. «Դիմադրություն չեղավ. վիրավորներ և սպաննվածներ (հայկական,- Գ. Յ.) զորքից չկային: Տաճիկներից վիրավորված էին հինգ ասկյար միայն»¹⁹⁴: Մինչև 30 հոկտեմբերի ուշ երեկոն, թուրքական մի գումարտակ և քուրդ ձիավորներն են գրավված պահել քաղաքը¹⁹⁵: Ժողովրդի հոգեկան դրությունը հայտարարելով «անկայուն», Ս. Վրացյանը հայտնում է, որ նա «իրեն սպառնացող ահավոր վտանգի դիմաց անկարող եղավ բավարար կամք և վճռականություն ցույց տալ»¹⁹⁶:

Շատ դիպուկ է Հայ Գնդունու հաստատումը. «Իրենց կոչումին բարձրությունը չգիտցող մեր մտավորականներն ու գլուխները՝ հայկական բանակին ռազմական դիրքերու վրա կրած պարտությունն առաջ, այո՛, սաղմնավորեր և պատրաստեր էին Կարսի անկումն ու գրավումը: Ուրիշ խոսքով, Կարսը, հայկ. թիկունքին մեջ հոկտ. 30-են ավելի կանուխ ինկած էր անարժան և դավաճան ղեկավարներուն ձեռքով»¹⁹⁷:

Գ. 2. Չինվորական բարձրագույն հրամանատարության և պաշտպանության նախարարության մեջ անմիաբանությունը, նախանձը և միմյանց նկատմամբ դավերը

Վերևում արդեն գրել ենք Սեպուհ-գորահրամանատարներ հակամարտության մասին: Սեպուհի «հետ էին հայրենասեր սպայության և զորքին

¹⁹³ Գաբեգին առ. Հովսեփյանց, «Կյանքիս ամենազգեալստ օրը և երջանկությանս րոպեն», «Ոգուն չապավինելու արդյունքը», էջ 41:

¹⁹⁴ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 62:

¹⁹⁵ Նույն տեղում:

¹⁹⁶ Սիմոն Վրացյան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1993, էջ 521:

¹⁹⁷ ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932 թ., 10 նոյեմբերի, էջ 2. հաստագրումը մերն է,- Գ. Յ.:

սիրտն ու հոգին»¹⁹⁸, մինչդեռ ուսադրավոր գեներալների ու գնդապետների համար նա «խորթ զավակ» էր¹⁹⁹, «աչքի փուշ»։ Վերջիններս նրան, Դրոյին, Անդրանիկին և նման հայդուկներին արհամարհանքով «խմբապետ» էին կոչում²⁰⁰, որոնց գոյությունը, իրենց համոզմամբ, «անհամապատասխան [էր] արդիական պետության մը կենսական շահերուն և պահանջներուն, զայն կհամարեր տեսակ մը դիտմամբ ստեղծված հակադիր ուժ զինվորականությունը»²⁰¹։ Սեպուհը, իր կարգին, վստահություն չուներ զորահրամանատարների վրա²⁰²։ Գեներալներն ու գնդապետները անընդհատ դավեր էին նյութում Սեպուհի դեմ՝ աշխատելով որքան հնարավոր է նրան հեռու պահել ռազմական գործողությունների բեմից։ Փիրումյան-Սեպուհ անհամաձայնությունը «մեկ կողմե՝ բնական զարգացումն էր»՝ Փիրումյան-նահանգապետ Ղորղանյան հակամարտությանը, «և մյուս կողմե՝ անուրանալի փաստն այն անհամերաշխությանը, որ սկիզբեն ի վեր գոյություն ուներ մեր կամավոր ռազմիկներուն և սպայությանը միջև»²⁰³։ Սեպուհի նկատմամբ այս անհար-

¹⁹⁸ Նույն տեղում, 1932 թ., 5 նոյեմբերի, էջ 2:

¹⁹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թ. 66:

²⁰⁰ Բացի զինվորական ակադեմիական կրթություն ունենալու կամ չունենալու հանգամանքից, այս արհամարհանքն ունի նաև հոգեբանական բացատրություն: Այս հայդուկներն ազգային-ազատագրական պայքարի ֆիդայական շրջանում դարձել էին ազգային խորհրդանիշ, իսկ ապազգային հրամանատարները, հոգեբանական նույնացում չունենալով հայ ազգի հետ, միևնույն ժամանակ ժխտում էին կամ առնվազն արհամարհում որպես հայ ազգի խորհրդանիշ ընկալվող ամեն բան (լեզու, պետություն և պետական խորհրդանիշներ [հիմներգ, բանակ, ևն.], անձեր և այլն): Ազգային խորհրդանիշներն անձնական և ազգային «հոգեբանական խտացումներ են» (Ալբերտ Նալչաջյան, «Էթնիկական հոգեբանություն», էջ 173), իսկ զորահրամանատարների մեծ մասի հոգեբանական խտացումը ռուսական էր:

²⁰¹ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 379: Սեպուհ-բարձրաստիճան զինվորականներ հակամարտության մասին հավելյալ տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թ. 70; մաս 3, թ. 338; ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 5, էջ 82; Անանուն, «Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը», էջ 96:

²⁰² Անանուն, «Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը», էջ 94:

²⁰³ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 149:

գալից մոտեցումը բարոյագրվում էր ժողովրդին, որը Սեպուհին ազգային հերոս էր համարում:

Քալանի բաժանման հարցում և այլ խնդիրներում անհամաձայնությունները պատճառով, գեներալներ Փիրումյանի և Հովսեփյանի հարաբերությունները լավ չէին²⁰⁴: Վերջինս «աններելի չափով» ատում և դավեր էր լարում իր անմիջական ստորադասներից, չորրորդ գնդի հրամանատար գնդապետ Միրիմանյանի²⁰⁵, ինչպես նաև կոչվում էր գնդապետ Հարությունյանի հետ²⁰⁶. առաջին գնդի այս հրամանատարի նկատմամբ գեներալները տհաճ զգացմունքներ էին տածում և «նորան միշտ Կարսում էին պահում»²⁰⁷: Փիրումյանին Կարսի բերդապետ նշանակելիս զորաց նախարարի օգնական գեներալ Միլիկյանը բողոքում է և ընդհարվում իր վերադասների, նախարար գեներալ Արարատյանի և սպարապետ Նազարբեգյանի հետ: Փիրումյանն «ուխտագնացություն է կատարում Երևան, դեպի Աստղերի պալատը»²⁰⁸, «ընկերական շրջանները» և դրությունը դյուխիչ ձևով փոխվում է» ու նա մնում է իր նոր պաշտոն-

²⁰⁴ Սիմոն Վրացյան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1993, էջ 508:

²⁰⁵ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 90: Հատկանշական է գլխավոր հրամանատար Նազարբեգյանի խոստովանությունը, որ գեներալներ Հովսեփյանն ու Փիրումյանը միջնորդում էին Միրիմանյանին՝ «այդ երկշտ և անպետք սպային ... գեներալի աստիճան տալու: Երբ հանդիմանեցի դորա համար գեներալ Հովսեփյանին, վերջինս խոստովանվեց, որ իրանք ուզում էին գեթ այդ միջոցով ազատվել այդ գնդապետից...» (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 353):

²⁰⁶ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 22:

²⁰⁷ Նույն տեղում, գ. 7, մաս 2, թ. 267:

²⁰⁸ Ստեփան Գորղանյանն իր հուշագրության մեջ հաճախ է հիշատակում Երևանում գանվող «Աստղերի պալատը», «այդ աներևույթ ուժը», որ «անշատ կառավարությունից և պարլամենտից, սնօրինում էր երկրի բախտը» (նույն տեղում): Մեր կարծիքով, նա նկատի ունի մասոնական կազմակերպությունը: Հետագայում, վտարանդիություն մեջ, ՀՀ կառավարության անդամներից մի քանիսը կարևոր պաշտոններ են զբաղեցնում մասոնական օթյակներում (Ալ. Խատիսյանը՝ շտաբանական ծեսի 33-րդ աստիճանի Մեծ վարպետ, Ս. Վրացյանը՝ 18-րդ աստիճանի մասոն են.):

նում²⁰⁹: Իր հերթին, գեներալ Փիրումյան, նրա շտաբի պետ գնդապետ Տեր-Առաքելյան և շտաբի ավագ սպա փոխգնդապետ Ավշարով «շարունակ կռվում էին իրար հետ, հայհոյում իրար...»²¹⁰: Փիրումյան և Կարսի ամբուլթյունների հրետանու պետ գնդապետ Բաբաջանով «իրարու տակ փորելու և իրարու տապալելու» հարցում մրցում էին²¹¹: Գեներալների և գնդապետների մեծ մասը, ավարի բաժանման (տես ստորև) հարցերում անընդհատ տարակարծություններ ունենալով, միշտ իրար էին ամբաստանում և իրար հայհոյում²¹²: Հոկտեմբերի 28-ին գեներալ Հովսեփյանին փոխարինած գեներալ Ղազարյանի գալուստը Փիրումյանը տհաճությամբ է ընդունում²¹³: Ղազարյանը երբ մեկնում է Հովսեփյանի կայանը, այնտեղ ռազմական քարտեզ չի գտնում՝ ապացույցը իրենց գործի նկատմամբ սպանների համատարած անփութություն և անպատասխանատվություն (այս մասին գրել ենք անկման ռազմական պատճառների բաժնում): Այս փաստն արձանագրող Ստ. Ղորղանյանը հայտնում է, որ Ղազարյանն «առանց այդ ռազմական քարտեզի, ինքը նապուլեոն (էլ լիներ՝ Գ. Յ.)՝ ոչինչ էր կարող անել»²¹⁴:

²⁰⁹ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 392-393:

²¹⁰ Նույն տեղում, գ. 6, թ. 22: Արժե նշել, թե Վահան Տեր-Առաքելյանը ժամանակին եղել է Կոմիտաս վարդապետի աշակերտը Մայր աթոռ ս. էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում և, հավանաբար, հոգևորական դառնար՝ եթե Առաջին համաշխարհային պատերազմը չբռնկվեր:

²¹¹ Նույն տեղում, գ. 7, մաս 3, թ. 430:

²¹² Նույն տեղում, գ. 6, թ. 22-24:

²¹³ Դրա պատճառը այն էր, որ բարձրաստիճան գինվորականության կողոպուտի մասին նահանգապետի բողոքագրերի իսկությունը ստուգելու համար, զորաց նախարար, գեներալ Արարատյանը 1919-ին որպես քննիչ Կարս էր ուղարկել Ղազարյանին, որը հաստատել էր բողոքների հավաստիությունը (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թթ. 67-68), թեև «ոչ ոք այդ թվալանի հերոսներից դատի շտրվեց և բոլորը մնացին իրանց տեղերում» (նույնը, մաս 2, թ. 291):

²¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 32:

«Սպանների և զինվորների փոխհարաբերությունը շատ մասերում մտերմական չէր»²¹⁵. Ինչպե՞ս լիներ, եթե «հրամանատար կազմը շահագործում է[ր] մեր շարքային զինվորությունն իր անձնական օգուտների համար: Այդ միջոցառում հասարակ զինվորը չէր կարող պետական դաստիարակություն ստանալ, նա տեսնում էր մեծերի օրինակը և իրան էլ, իհարկե, չէր մոռանում... Այդ առանցքում խոսք չէր կարող լինել զինվորական կորույթի, գաղափարի մասին: Պետականությունը, հայրենիքը, ազգային պատվախնդրությունը, արդեն խորթացած, երանավոր ուրվականներ էին»²¹⁶: Մի խոսքով, ՀՀ բանակում տիրում էին ռուսական բանակից ժառանգված «դեղովչինայի» այլանդակ բարքերը:

Գ. 3. Կարսի նահանգի բաղաբացիական և ռազմական իշխանությունների միջև թշնամանքի հասնող հակամարտությունը

Սա ևս նշում են բոլոր հուշագիրները²¹⁷: Մի կողմից Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանյանի և մյուս կողմից բերդապետ, գեներալ Գանիել-բեգ Փիրումյանի, կենտրոնական հատվածի հրամանատար, գեներալ Արտյոմ Հովսեփյանի ու նրանց ենթակա գնդապետների միջև հարաբերությունները ծայր աստիճան լարված էին: Փաստորեն, նահանգում տիրում էր երկիշխանություն: Այս հակամարտությունն ուներ բազմաթիվ պատճառներ, որոնցից գլխավորներն են ալան-թալանի նկատմամբ գեներալների ու նրանց ենթակաների մեծ ախորժակն ու դրան նահանգապետի խիստ հակառակությունը, և, երկրորդ, նահանգի մուսուլման (թուրք, քուրդ, կարափափախ և այլն)

²¹⁵ Միմոն Վրացյան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1993, էջ 508:

²¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թթ. 304-305:

²¹⁷ Տե՛ս, օրինակ Միմոն Վրացյան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1993, էջ 508: Գարեգին արք. Հովսեփյանց, «Կյանքիս ամենադժբախտ օրը և երջանկությանս ըրպեն», «Ոգուն չապավինելու արդյունքը», էջ 34: Արտաշես Բաբալյան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 59: Ստ. Ղորղանյանի հուշագրությունն ամբողջությամբ (ՀԱԱ, ֆ. 477):

բնակչության նկատմամբ վարվելիք քաղաքականության տրամագծորեն հակառակ լինելը զինվորականների և նահանգապետի մոտ: Նահանգապետը վարում էր այլազգիներին, մասնավորաբար քրդերին սիրաշահելու քաղաքականություն, մինչդեռ գեներալները, կողմնակից լինելով այլազգիների նկատմամբ կոշտ քաղաքականությանը²¹⁸, իրականում հետապնդում էին մուսուլմաններին ալան-թալանելով հարստանալու ապառոզը նպատակներ: Փրոուլյանը պահանջում էր իրեն նշանակել գեներալ-նահանգապետ և իրեն ենթարկել քաղաքացիական վարչությունը, մի բան, որին բացարձակապես դեմ էր նահանգապետ Ղորղանյանը²¹⁹: Զինվորականների գործողությունների պատճառով, նահանգում թագավորում էին կամայականություններն ու բռնությունները: ՀՀ կառավարությունը, փոխանակ արեքսանդ-

²¹⁸ Ալեքսանդր Խատիսյան, «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը», «Հայրենիք», 1925, թիվ 6, էջ 50-51: Մեր կարծիքով, Կարսի անկման և առաջին հանրապետության կործանման քաղաքական պատճառների շարքում երկրորդական դեր չի խաղացել հանրապետության իր ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ հստակ քաղաքականություն չունենալու փաստը: Դրանից օգտվել են ամեն տեսակի պատեհապաշտները: Օրինակ՝ Կարսի գեներալները նահանգի հույներից կազմել էին կամավորական խմբեր, որոնք «մասնագիտացել էին» թուրքական և քրդական գյուղերի թալանման գործում (տես, օրինակ, ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 456-458), մի հանգամանք, որն իր բացասական դերն ունեցավ նահանգում ազգամիջյան հարաբերությունները սրելու հարցում: Այս խնդրին ավելի մանրամասն անդրադարձել ենք մեր «Հայ-քրդական հարաբերությունները Կարսի նահանգում 1919-1920 թվականներին» ուսումնասիրության մեջ («Մերձավոր Արևելք – Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ (հոդվածների ժողովածու)», ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, 2002, էջ 158-169):

²¹⁹ Ալեքսանդր Խատիսյան, «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը», «Հայրենիք», 1925, թիվ 6, էջ 51: Նահանգում 1919 թ. մայիսին հայկական գերիշխանության հաստատումից անմիջապես հետո, շատ փոքր ժամանակահատված, նահանգում հաստատվել է զինվորական իշխանություն և գեներալ Արտյոմ Հովսեփյանը նշանակվել է գեներալ-նահանգապետ (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 230): Հովսեփյան-Ղորղանյան հակամարտության պատճառներից մեկն էլ դա էր (նույն տեղում):

րյան ոճով լուծելու Կարսի նահանգում իշխանություն երկվության այս գորդյան հանգույցը, բավարարվում էր լսելով երկու կողմերին և... բարձրիթողի մատնելով հարցի վճռումը:

Գեներալներ-Կարսի նահանգապետ հակամարտությունն ուղեկցվում էր երկկողմանի դավերով և նահանգում անիշխանության խորացմամբ: Այս հակամարտությունը մասնակցում էր նահանգի ՀՅԴ կառույցը, որի անդամների մի մասը նահանգապետի կողմն էր, մյուսը՝ գեներալներին: Այս կուսակցականներն ու զինվորականները, դուրս գալով իրենց իրավասություններից, խառնվում էին նահանգի և առհասարակ ՀՀ-ի քաղաքացիական, վարչական, տնտեսական ու կադրային գործերին, ինչի դեմ նահանգապետն անընդհատ բողոքում էր²²⁰: Այս հակամարտությունը, իր ծանր հետևանքներով, շարունակվեց նույնիսկ պատերազմական գործողությունների ամբողջ ժամանակահատվածում²²¹ ու ճակատագրական և աղետաբեր եղավ թե՛ քաղաքի հայություն, և թե՛ առհասարակ հայ ժողովրդի ու հայկական պետականության համար²²²:

Գ. 4. Քաղաքական ու հատկապես ռազմական պատկառագրու առաջնորդ-իրամանատար(ներ)ի բացակայությունը

Հայ զինվորականություն շրջանում պատկառանք չէր առաջացնում գեներալ Նազարբեգյանի անձը: Նա, «նորաստեղծ Հայաստանի պահանջներուն բավարարություն տվող մարդը չէր»²²³, նա «ավելի շոյող ֆիկցիա էր, քան թե ցանկալի իրականություն - գեներալ Նազարբեգով

²²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 14, թթ. 1-2; նույնը, գ. 7, մաս 3, թ. 394-396:

²²¹ Գաբեգին առբ. Հովսեփյանց, «Կյանքիս ամենադժբախտ օրը և երջանկությանս ընկած», «Ոգուն չապավինելու արդյունքը», էջ 34; Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 59:

²²² Ալեխանյան Խատիսյան, «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը», «Հայրենիք», 1925, թիվ 6, էջ 51; Արարատ Հակոբյան, «Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920», Երևան, 2005, էջ 274:

²²³ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 381:

թագավորում էր, բայց ոչ կառավարում»²²⁴: «Մեզ պակասում էր մի իշխանակից հրամանատար միայն և հայ քաջերը պատրաստ կլինեին կրակը նետվելու», և այդ զորահրամանատարի սրի հետևից «հայկական բանակն անձնուրաց կերթար»²²⁵:

Այս գործոնի առնչությամբ Հայ Գեղունին խոր վրդովմտով գրում է. «Քանի մը տասնյակ վարժապետներ և ասոնց մեջ ամենեն ավելի ճարպիկները», դավադիրները, սուտ հերոսներն ու կեղծ հեղափոխականները կկարծեին նախարար, վարչապետ, մեծամեծ ժողովներու նախագահներ եղած ըլլալ»: Նրանք շփտեին և, ավելի գատապարտելին, չէին էլ ուզում սովորել «այն բոլոր բաները, որոնք անհրաժեշտ էին, անխուսափելի էին երկիր և ժողովուրդ կառավարելու համար»²²⁶: Չկային «ոտքի կանգնած բազմութիւնն օգտագործող, կամքերը կոռոզ-կոփող վայրկյանի ղեկավարները»²²⁷, հրապարակում երևացող զորահրամանատարները «ոչ մի բարոյական հեղինակութիւն չէին ներկայացնում հայ զինվորի աչքում»²²⁸: Պատերազմում և խաղաղութիւն մեջ հաղթելու համար, հայ ժողովուրդը կարիքն ուներ,- և այսօր ևս ունի,- համազգային միասնութիւն, իսկապէ՛ս հայրենասեր, հեռատես, գաղափարապաշտ և պատկառազգու քաղաքական ու զինվորական առաջնորդների:

Ոչ միայն բանակի անձնակազմը, այլև հասարակ ժողովուրդը չէր հավատում իր զորահրամանատարների կարողութիւններին ու հարգանք չունէր նրանց նկատմամբ²²⁹:

Իսկ Հայաստանի Հանրապետութիւն դեմ արշավող թուրքական բանակն ուներ քաղաքական ու զինվորական մեկ ղեկավար՝ 38 տարեկան, ռազմական ակադեմիական գերմանական բարձրագույն կրթու-

224 ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 16, թ. 41:

225 Նույն տեղում, գ. 6, թ. 82: Տես նաև նույնը, գ. 7, մաս 3, թ. 357:

226 ԿԱՊ, «Մարտկոց», 10 նոյեմբեր 1932, էջ 2:

227 ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 6, էջ 97:

228 ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 252:

229 Նույն տեղում, գ. 7, մաս 3, թ. 381:

Թյուն (որը հատկանշվում է կարգապահության նկատմամբ խստագույն մոտեցումով) ստացած, Առաջին աշխարհամարտին մեծ փորձառություն ձեռք բերած, «ընդունակ և լուրջ զորավար»²³⁰, պատկառազու մեկ անձ՝ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան, որն իր անձի մեջ միավորում էր կարևոր որակներ՝ քաղաքագետն ու դիվանագետը, ռազմական գործիչն ու թուրքական ազգային գաղափարախոսություն՝ համաթուրքականության գաղափարակիրն ու դրա անձնական վառ օրինակը:

Առաջնորդի անձնական օրինակը խիստ վարակիչ է դառնում մասնավորաբար արտակարգ իրավիճակներում, ինչպիսին է պատերազմը: Մինչ Կարաբեքիր անձնապես էր առաջնորդում իր զորքերը և հեռագրատակը ձեռքին հետևում էր ռազմական գործողություններին, տեղում օպերատիվ կարգով որոշումներ ընդունում ու հրամաններ արձակում, հայոց բանակի հրամանատարությունը նստում էր փափուկ բարձերի վրա՝ նրեանում, Ալեքսանդրապոլում կամ Կարսի ձորում գտնվող շտաբի շենքում (որտեղից «երկնքի մի կտոր տեսնելու հնարավորություն ուներ միայն»²³¹) և ոչ թե քաղաքին իշխող Կարաբաղի ամրություններում, որտեղից հեռագրատակով կարելի էր հետևել գործողություններին²³²: Փիրումյանը «շատ քիչ անգամ Կարսեն դուրս եկավ իրեն հանձնված շրջանին և դիրքերուն ու ամրություններուն ծանոթանալու»²³³: Ճակատա-

²³⁰ Նույն տեղում, գ. 17, թ. 22:

²³¹ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 68:

²³² Այս մասին տես, օրինակ, Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 68; ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932 թ., 8 նոյեմբերի, էջ 2; ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 368: Ուշագրավ է այն փաստը, որ արդեն գերություն մեջ, երբ Կարաբեքիրի շտաբի պետ Խալիլ բեյը հարց է տալիս Սիրիկյանի շտաբի պետ Վեքիլյանին, «թե ո՞ր դիրքերից էիք դուք, գեներալ Փիրումովի հետ, վերջին օրերը, դիտում ռազմաբեմը», նա պատասխանել է՝ «Կարսի ամրությունների վերայ»-ից: «Մենք Կարաբեքիր փաշայի հետ այդպես էլ կարծում էինք», - հեգնել է թուրք գնդապետը (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 368):

²³³ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 383: Նույնը հաստատում է նաև Ստ. Գորղանյանը: Հետևաբար, հիմնադուրկ է պատմաբան Հարություն Թուրչյանի (1900-1978)

գրական այդ օրերին նա ավտովթարի հետևանքով կոտրել էր ոտքն ու պառկում էր շտաբի շենքում:

Գ. 5. Ալան-թալանի մոլուցքը ԳՅ քաղաքական ղեկավարության և բանակի՝ Կարսի նահանգում գտնվող գորամիավորների և մաուզերիստների մոտ

Այս մասին հարչուրավոր վկայություններ կան բոլոր հուշագրողների մոտ, ինչպես նաև արխիվային փաստաթղթերում: Թալանի հարցում իր անձը վարկաբեկել էր գեներալ Դանիել-բեգ Փիրումյանը: Այս ոլորտում հատկապես «փայլում էր» գեներալ Արտյոմ Հովսեփյանը, որը պատերազմական գործողությունների օրերին ավելի շատ զբաղված էր իր թալանածներն ապահով տեղ հասցնելու հարցով, քան զորամիավորումների հրամանատարությունը²³⁴: Իր վկայությունը վերագրելով ժողովրդին, Գարեգին արք. հայտնում է, որ «նորան «թալանչի» և «անասունների վաճառական» էին անվանում, որ թուրք և քուրդ տարրերից հափշտակելով նրանց անասունները, որպես խռովարարներին պատժելու պատրվակով, վաճառում էր Վրաստանի վերա»: «Հարկավոր չէ բացատրել, թե ինչ ներգործություն պիտի ունենային շարքային զինվորների

կարծիքը, որ Փիրումյանը «այն զինվորականներից չէր, որոնք ապահով հեռավորությունից են ղեկավարում կռիվը: Դանիել-բեգն անմիջապես մեկնում է կրակի առաջին գիծը, սակայն ավտոմոբիլային աղետ է տեղի ունենում, որի հետևանքով կոտրվում է նրա ոտքը» (Հարություն Թուրչյան, «Սարդարապատի հերոսը (Դանիել-բեգ Փիրումյան) (1863-1922)», «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1969, թիվ 1, էջ 179): Չժխտելով հանդերձ Գ. Փիրումյանի իսկապես մեծ ու հերոսական դերակատարությունը Սարդարապատի ճակատամարտում, ցավոք, հաստատում ենք, որ նա տիպիկ օրինակն է այն հերոսի, որը չդիմանալով գայթակղություններին, հեշտությունը ընտրում է անպատասխանատվության և անբարոյականության ուղին և այդ ճանապարհով ընթանում դեպի սեփական անձի կործանում: Այստեղ արժե հիշել Նժդեհի իմաստուն միտքը. «Կյանքում դժվար է հերոսանալը, բայց ավելի դժվար է հերոս մնալը, իսկ է՛լ ավելի դժվար՝ հերոս մեռնելը»:

²³⁴ Այս մասին տես ՆԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 5, էջ 87:

վերա իրենց գեներալի մասին այսպիսի գրույցները, որ թուշում էին բերնե բերան», - անմիջապես ավելացնում է գերաշնորհ հայրը²³⁵: Սակայն այդ զինվորները կարիքը չունեին այդպիսի «գրույցներ» լսելու, քանի որ իրենց մի մասը ևս պարտադրաբար, ոմանք էլ՝ սիրահոժար կերպով, մասնակից է եղել այդ կողոպուտներին: Ընդ որում, զինվորները տնային իրերը կողոպտելուց հետո, սկսում էին հնձել հարուստ արտերը և թույլ չտալ, որ «ավելի սոված հայ գյուղացիությունը գեթ մասամբ օգտվեր ձրիաբար ձեռք անցած այդ հսկայական հարստությունեն»²³⁶: Հուշագրողը դիպուկ նկատել է տալիս. «Հոգեբանական այս դրույթյան մեջ՝ հայ զինվորը ո՛չ ընդունակ էր կռվելու և ո՛չ ալ իր կացությունը մասին վճիտ գաղափար մը ունենալու»²³⁷: Կողոպուտի հարցում, «ըստ աստիճանների, հրամանատարական կազմը բաժանել էր իրար մեջ «ազդեցությունների զոնաները» և ամեն մեկը գծել էր իր տնտեսական իրավասություն սահմանը», - նկատել է տալիս նահանգապետ Ղորղանյանը²³⁸:

Թալանել են նույնիսկ պետական պաշտոնյա, ՀՀ բանակի Օլթի մուսթից հետո այնտեղ գավառապետ նշանակված քուրդ էզո բեգի 800 գլուխ ոչխարի հոտը՝ նրա երկու հովիվներին սպանելով²³⁹: 1920 թ. ամառվա ընթացքում, Կարսից մինչև Օլթի տարածքի թուրքական և քրդական գյուղերում լքված ունեցվածքը պետականացնելու Կարսի նահանգապետի առաջարկությունը երևան՝ հարուցում է կողոպուտով հղիացած բարձրաստիճան հրամանատարների թշնամանքը: Մի խոսքով՝ տի-

²³⁵ Գարեգին առբ. Հովսեփյանց, «Կյանքիս ամենագոթբախտ օրը և երջանկությունս բոպեն», «Ոգուն չապավինելու արդյունքը», էջ 35: Գարեգին արք-ի այս վկայությունը հաստատում են նաև Կարո Սասունին և Վահե Արծրունին. տես՝ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ. 6, էջ 87-88: Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 30: Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի հուշերում տասնյակներով վկայություններ կան գեներալների ու գնդապետների, մասնավորաբար Հովսեփյանի թալանների մասին:

²³⁶ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 199:

²³⁷ նույն տեղում:

²³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 272:

²³⁹ նույն տեղում, թթ. 265, 269-271:

րել է «մեր դեմ խաղ չկա» սկզբունքը՝ հիմնովին ոտնատակ տալով օրինականությունն ու առհասարակ պետականության գաղափարը:

Ալան-թալանին մեծ ակտիվություն է ցուցաբերել առաջին գնդի հրամանատար, գնդապետ Հովհաննես Մազմանյանը: Քաջ և հայրենասեր սպայի համբավի տիրացած այս զինվորականը եղել է գեներալ Արտյոմ Հովսեփյանի աջ բազուկը թալանի գործում²⁴⁰ և հօգուտ նրան ու սեփական անձին կատարում էր սպային ոչ վայել գործեր: Այդ հարցում նրան մեծապես օգնում էին, այսպես կոչված, «կամավորները»՝ ձիավոր մաուզերիստները²⁴¹:

Ամենաթողությունն ու սանձարձակությունը հասել էին ամենավառ երևակայությունից անդին: Օրինակ, «երբ Կարսի նահանգում, զինվորական զրահի տակ, սկսվեց հռչակավոր թալանը»²⁴², գեներալ Փիրումյանի և «Աստղերի պալատի»²⁴³ մի անդամի միջև տեղի է ունենում հետևյալ հեռախոսազրույցը. «N ջան, ասում է գեն. Փիրումով, քեզ շատ եմ կարոտել, ել՞րբ ես գալու Կարս, թալանի քո բաժինը պահել եմ...»: Դորդանյանը հայտնում է, որ եթե նույնիսկ դա կատակ էր, ապա գոնե պետք չէ արվեր «հրապարակավ, Երևանի և Կարսի հեռագրատան բազմաթիվ պաշտոնյաների ներկայությամբ», որի հետևանքով այս խոսակցությունը «մի ժամից հետո բերանից բերան էր անցնում թե՛ Կարսում և թե՛ Երևանում...»²⁴⁴:

Թալանում էին ոչ միայն մուսուլմանների ունեցվածքն ու պետական հարստությունը, այլև, զինվորական կարիքների պիտակի տակ, բարձրաստիճան սպաները կողոպտում էին Կարսի ամրություններում

²⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 34: Արտաշես Բաբալյան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 59, 62:

²⁴¹ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 59:

²⁴² Թալանն սկսվել է անգլիացիների կողմից Կարսի նահանգում իշխանությունը հայկական պետությանը փոխանցելուց անմիջապես հետո՝ 1919 թ. մայիսի երկրորդ կեսին:

²⁴³ Տես թիվ 209 ծանոթագրությունը:

²⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 10, թթ. 39-40:

ցարական կառավարության կուտակած հսկայաքանակ գույքը²⁴⁵: Թալանն այնպիսի տարողություն էր ստացել, որ Կարսի անկումից մի շաբաթ առաջ, երբ որոշում են կարգի բերել բերդի ամրությունները, պարզվում է, որ նրանք զուրկ են էլեկտրականությունից ու ջրից, հեռախոսային և հեռագրական սարքերից, հետևաբար նաև կապից թե՛ միմյանց, թե՛ բերդի շտաբի ու հրետանու հրամանատարի հետ²⁴⁶: Գողացել էին նաև ավտոմեքենաները և Թիֆլիս տանելով՝ վաճառել²⁴⁷:

Կողոպուտներին մասնակից զինվորականները մնում էին անպատիժ: Երբ թալանն ահուելի չափեր է ընդունում ու հետաքննությամբ հաստատվում, Նազարբեգյանը խստորեն հրամայում է վերջ տալ դրան, բայց ոք ոք չէր ենթարկվում սպարապետի հրամանին: Որևէ ազդեցություն չի գործում նույնիսկ Փիրումյանին դատի տալու Նազարբեգյանի սպառնալիքը: Ավելին, Փիրումյանը դրանից հետո ստանում է ավագ գորավարի (գեներալ-լեյտենանտ) աստիճան...²⁴⁸

Թալանի հարցում գեներալներին ու գնդապետներին մեծ օժանդակություն են մատուցել մառզերիստներն ու նրանց խմբապետները, որոնք Հայրենիքի պաշտպան «կամավորականների» պիտակի տակ հայտնվել էին Կարսի մարզում ու կցվել այս կամ այն սպային. «Գրեթե ամեն մի սպա ուներ իր ... «խումբը»»²⁴⁹: Նրանք զբաղվել են ոչ միայն թալանով, այլև՝ բռնաբարություններով և սպանություններով: Կողոպուտի հերթական արշավից վերադառնալով Կարս, նրանք «հյուրանոցներում վատնում էին շատ մեծ գումարներ, հյուրասիրելով գեներալներին», ովքեր «այդ գեթություն ընդմիջումներում թուղթ խաղալով, տանում և տարվում էին միլիոններ...»²⁵⁰: Այս հրոսակախմբերը մեծապես նպաստել են նաև կանոնավոր զորքի մեջ ան-

245 Նույն տեղում, գ. 7, մաս 1, թ. 50:

246 Նույն տեղում, թ. 51: Տես նաև նույնը, մաս 3, թ. 365:

247 Նույն տեղում, գ. 7, մաս 1, թ. 61: Տես նաև նույնը, մաս 3, թ. 364:

248 Նույն տեղում, մաս 2, թթ. 243-244, 251:

249 Նույն տեղում, թ. 262:

250 Նույն տեղում, թ. 283:

կարգապահության տարածմանը: Նրանք եղել են ճակատից փախչողների առաջին շարքում²⁵¹: Խմբապետներ Փիլոսի և Մուրադխանի տղերքը չէին խորշում պատերազմի օրերին իսկ կողոպտելու Կարսի իրենց ազգակիցների բնակարանները²⁵²: Կողոպտուով զբաղվել են Սմբատի՝ հարաբերաբար չվարկաբեկված ձիավոր կամավորներն անգամ²⁵³:

Մի խոսքով, թալանի մոլուցքով վարակվել են շատ շատերը՝ գորահրամանատար, սպա, զինվոր, կամավոր, պետական պաշտոնյա, պարզ քաղաքացի, «նույնիսկ կեդրոնի համազգային պատասխանատվություն ունեցողներեն որոշ թվով անձեր»²⁵⁴: Նրանք «մխրճվեցան թալանի, կողոպուտի և բռնաբարություն տիղմին մեջ և ա՛լ անկարող եղան դուրս գալ անկե, մինչև որ հայկական անկախությունն ալ իրենց հետ ցեխին հատակը տարան»²⁵⁵:

Թալանում էին ոչ միայն բնակչությանը, այլև՝ օտարերկրացիների և պետական հաստատությունները²⁵⁶, նույնիսկ՝ ... մեկը մյուսին. «Գողը գողեն կգողանար և Աստված ինք երկնքին մեջ կզարմանար»²⁵⁷, - հառաչում է հուշագրողը: Թալանի «հոգեբանությունը կարճ ժամանակէն ստացած էր տեսակ մը բնական երևույթ»²⁵⁸: Հուշագրողը «թալանի ան-

²⁵¹ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 62:

²⁵² Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 131-132:

²⁵³ Նույն տեղում, էջ 154: Ռազմական գոտում մտուզերիստների անօրինականությունների մասին հավելյալ տե՛ս Անանուն, «Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը», էջ 31, 83: Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 31, 124, 156:

²⁵⁴ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 152, տե՛ս նաև, էջ 29, 256:

²⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 73:

²⁵⁶ Օրինակ՝ Ալեքսանդրապոլից նահանջելիս հայոց բանակի զինվորները, այլոց շարքում, կողոպտել էին «Սագօ» ընկերության և ֆինանսական նախարարության շենքերը: Սա կողոպուտ էր, քանի որ կատարվել է ոչ թե բարիքները, պետական գույքն ու փաստաթղթերը թշնամուն շթողնելու նպատակով, այլ, խառնակությունից օգտվելով, դրանք սեփականացնելու մոլուցքով:

²⁵⁷ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 256:

²⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 29:

զուսպ հակումը» համարում է «Կարսի ճակատի ձախորդությունց խոշորագույն զրգապատճառներեն մեկը»²⁵⁹, մի գնահատական, որի հետ լիովին համաձայն ենք, այն հավելումով, որ թալանը հիմնական դեր խաղաց զորքի և հասարակության բարոյական անկման էլ՝ ավելի խորացման մեջ: «Այլասերվել էր հասարակական մթնոլորտը և մարդիկ բթացել էին ոչ միայն դեպի պետական, հասարակական պատիվը, այլև դեպի իրանց անձնական պատվասիրությունը», «խախտվել էին տարրական հասկացողությունները, մարդկանց մեջ բթացել էր պարտաճանաչություն զգացմունքը»²⁶⁰, - դիպուկ նկատել է տալիս Ստ. Ղորղանյանը: Իսկ մարդկային հասարակության մեջ որևէ նյութական կործանմանը նախորդում է բարոյական կործանումը:

Գ. 6. Հայրենիքի ազատագրված տարածքների նկատմամբ բարբարոսական վերաբերմունքը

Հայրենիքը սրբություն է, հայության բոլոր սերունդների համայնական սեփականությունը: Հետևաբար նրա հետ պետք է վերաբերվել երկյուղածությամբ, իսկ նրա ազատագրված տարածքների հետ՝ առանձնահատուկ սիրով: Այս սկզբունքը ոչ միայն չհարգվեց Կարսի նահանգում և 1920 թ. ամառը ՀՀ բանակի Օլթիի շրջանի ազատագրած տարածքներում, այլ, ընդհակառակը, դրանց հետ վերաբերվեցին որպես թշնամու տարածքի՝ այստեղից բխող բոլոր հետևանքներով: «Կարսի նահանգը լցվեց բախտախնդիրներով միայն, պատահական մարդկանցով, որոնք շտապում էին միայն կեղեքել և փախչել»²⁶¹: Այս տարածքներում գինվորականներն ու խմբապետների մատուցերիստ տղերքը վարեցին «այրած երկրի» քաղաքականություն. կողոպուտը, բռնաբարությունները, սպանությունները և ամեն տեսակ վայրենությունները չափ ու սահման չունեին և դրսևորվում էին իրենց ողջ տգեղությամբ: Բավա-

²⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 152: Տես նաև նույնը, էջ 29, 255-256:

²⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թթ. 57-58:

²⁶¹ Նույն տեղում, թթ. 145-146:

րար է ասել, որ ընդամենը երկու ամսվա ընթացքում Կարսի նահանգապետն արձանագրել է զինվորականների գործած 75 ոճիր²⁶²:

Նկատի ունենալով ամբողջ վերոշարադրյալն ու հետևյալ փաստերը.

1. Գեներալ-մայոր Արտյոմ Հովսեփյանն ու գնդապետ Դմիտրի Միրիմանյանը բոլշևիկների կողմից ոչ միայն Ռյազան չաքսորվեցին 1921 թ. հունվարին, ՀՀ սպայության կազմում, այլ՝ նույն թվականի փետրվարին իրենց ծառայությունները մատուցին Կարմիր բանակի դեպի Լոռի, Թիֆլիս ու ապստամբած Երևան արշավանքների ժամանակ, որի համար էլ նրանք շքանշանների արժանացան (համաձայն ենք Ստ. Ղորղանյանի հետ, թե «ավելի ցայտուն դավաճանություն և ավելի այլանդակ հոգեբանական տեսիլ չի կարող ստեղծել ամենավառ երևակայությունը անգամ»²⁶³).

2. Երկուսն էլ դրանից հետո էլ շարունակեցին ծառայել Կարմիր բանակին (Միրիմանյանն արժանացավ գեներալական ուսադիրներին).

3. Գեներալներ Փիրումյանը և Հովսեփյանը 1920 թ. մայիսի բոլշևիկյան խռովության օրերին անցել էին խռովարարների կողմը՝ «չեզոքություն» պիտակի տակ.

4. Ստեփան Ղորղանյանի այն վկայությունը, թե Կարսի բոլոր գրավումների ժամանակ մեծ դեր է խաղացել կաշառքի դիմաց քաղաքի հանձնումը՝ պաշտպանական ձևական կոիվներից հետո (այս առումով հիշեցնենք, որ 1918 թ. ապրիլի 12-ի կեսօրին, Սեյմի ղեկավար Չիսենկելու հրահանգով, գեներալ Նազարբեգյանի հրամանատարած Հայկական կորպուսը համարյա առանց դիմադրություն քաղաքը թողել էր թուրքերին)²⁶⁴, – հակված ենք վարկածի կարգով ենթադրելու, որ Կարս բերդաքաղաքի 1920 թ. հոկտեմբեր 30-ի հանձնումը ևս կատարվել է ՀՀ բանակի ղեկավարության մի մասի՝ կոնկրետ՝ ռազմաճակատի կարևորագույն

²⁶² Նույն տեղում, գ. 7, մաս 2, թ. 285: Այդ ոճիրների մասին հավելյալ տե՛ս նույնը, մաս 3, թթ. 329-333:

²⁶³ Նույն տեղում, գ. 18, թ. 38:

²⁶⁴ Տես նաև ՀԱՍ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 416:

հատվածների հրամանատարներ Հովսեփյանի ու Միրիմանյանի դավաճանություն հետևանքով²⁶⁵:

Ամփոփելով, մի անգամ ևս հաստատում ենք, որ ռազմական և մանավանդ բարոյահոգեբանական այսպիսի բազմաթիվ սխալների թեկուզ մի մասը բավարար կլիներ կործանման տանելու հայկական Կարսն ու Հայաստանի Հանրապետությունը: Նման որակներով պարտությունը անխուսափելի պիտի լիներ, իսկ հաղթությունը՝ ամեն տեսակ օրինաչափությունների կոպիտ և անտրամաբանական խախտում²⁶⁶:

²⁶⁵ Կարմիր բանակի գեներալի ուսադիր ստացած Դմիտրի Միրիմանյանը, 1919 թ. մարտից մինչև 1920 թ. մայիսը՝ ՀՀ ռազմական նախարար, ՀՀ բանակի, ապա Կարմիր բանակի գեներալ Քրիստափոր Արարատյանը և բոլշևիկներին ծառայել մերժած գեներալ Մովսես Սիլիկյանը 1937-ին հայտարարվեցին «ժողովրդի թշնամի» և մի քանի այլ սպաների հետ նույն թվականի դեկտեմբերի 10-ին գնդակահարվեցին նորքի ձորում. տե՛ս Գայկ Айрапетян, Труды и трагедия генерала Силикова, Новое Время (Ереван) 25 сентября 2002г., стр. 3. Այստեղ արժե հիշեցնել, որ հայ հասարակության մեջ առ այսօր համառոտ են շրջում են լուրեր, թե Արծվաշենն ու Շահումյանի ենթաշրջանը 1990-ականների սկզբին ադրբեջանցի թշնամուն հանձնվեցին գործարքով (այդ դեպքերի ականատեսի հուշերը տե՛ս Դենպրիկ Բաղդասարյան, «Իմականություն», Երևան, 1998, էջ 144-151):

²⁶⁶ Համանման բարոյահոգեբանական անկման պատճառով հունական բանակը խայտառակ պարտություն կրեց թուրքերից՝ 1922 թ. և Կարսը թուրքերը կրկնեցին Իզմիրում՝ 1922 թ. սեպտեմբերին: Այս գուգահեռը դիպուկ նկատել է Բեյրութի «Նայիրի» շաբաթաթերթի խմբագիր, արձակագիր Անդրանիկ Մառուկյանը: Թերթի ժե տարվա (1968,- Գ. 3.) 45-50 միացյալ համարների փոխարեն լույս տեսած բացառիկ համարում, նա վերահրատարակել է Կարսի անկման մասին Արտաշես Բաբայանի և Գարեգին արք. Հովսեփյանցի հուշագրությունները (համապատասխանաբար՝ էջ 8-14 և 15-19)՝ յուրաքանչյուրին կցելով խմբագրական ընդարձակ խոսքեր: Այնուհետև տպագրել է Մարտիրոս Սարյանի (չլիոթել աշխարհահոյակ գեղանկարչի հետ,- Գ. 3.) «Իզմիրի աղետը» հուշագրությունը (էջ 20-27): Հուշագրողը նշում է, որ հունական բանակը թուրքերի դիմաց ժամանակն անցկացնում էր անգործություն, խաղուպարով, երաժշտությամբ, հարբեցողությամբ և այլ զվարճություններով (նա մոռացել է կամ չի ցանկացել նշել թալանն ու բռնաբարությունները):

Կարսի 1920 թ. խայտառակ պարտության ու դրան հետևած Հայաստանի առաջին հանրապետության կործանման բազմաբևեռ պատճառները ներկայացնելուց ու վերլուծելուց հետո հանգում ենք հետևյալ եզրակացություններին.

1. Կարսում ընդհանրապես հայության ու մասնավորապես Հայոց բանակի պարտությունը օրինաչափ էր և անխուսափելի²⁶⁷: Բանակներն ու ժողովուրդները համեմատվում են իրենց ոգեկան-գաղափարական ուրակներով ու դրանցից բխող բարոյահոգեբանական հատկանիշներով: Բանակի մարտունակությունը որոշվում է ո՛չ բանակի թվակազմով, ո՛չ մարտական պատրաստվածությամբ (զինտեխնիկային տիրապետելով), ո՛չ էլ մարտական տեխնիկայի արդիականությամբ ու հագեցվածության աստիճանով: Այդ բոլորը անհրաժեշտ են, բայց ո՛չ բավարար: Բանակը, նախ և առաջ, ոգի է, մարտական ոգի, որը սնվում է ազգի ոգուց: Եթե ոգին չկա կամ թույլ է՝ պարտությունները հնարավոր կամ նույնիսկ անխուսափելի են դառնում: Ոգեկան-գաղափարական, բարոյական և հոգևոր անկումն անպայմանորեն և անխուսափելիորեն առաջնորդում է ֆիզիկական (նյութական) անկման:

2. Ազգի և ազգային պետության պահպանման ու հզորացման հույսը պետք է դնել միայն և միայն ազգի սեփական կարողությունների վրա՝ դրանք մոբիլիզացնելով ու շաղախելով վեհ գաղափարներով և ղեկավարների անձնական դրական օրինակներով:

Սույն հոդվածով մենք փորձեցինք ներկայացնել ու վերլուծել Կարսի և Հայաստանի առաջին հանրապետության անկումները՝ գաղափար

րը,- Գ. Յ.), ապա գրում. «Իսկապես ողբերգական էր հույն բանակին և հույն ժողովուրդին վիճակը Իզմիրի մեջ, և կարգ մը նմանության եզրեր ուներ մեր Կարսի ու Արդահանի բանակին, Հայաստանի և հայ ժողովուրդի դառնաղետ պարտության սև ճակատագրին հետ» (էջ 27):

²⁶⁷ Անդրանիկ Մառուկյան, խմբագրական ներածական խոսք Արտաշես Բաբալյանի «Կարսի անկումը» հուշագրության վերահրատարակման առթիվ, «Նայիրի», ժե տարվա (1968,- Գ. Յ.) 45-50 միացյալ համարների փոխարեն լույս տեսած բացառիկ համար, էջ 8:

րական, ռազմահոգեբանական, սոցիալ-հոգեբանական և այլ «ներքին» տեսանկյուններից: Այս «ներքին» պատճառների հետագա խորացված համալիր վերլուծումը հույժ կարևոր նշանակություն ունի հայ ժողովրդի և հայկական պետականության հետագա գոյատևման համար:

Կարսի ու Հայաստանի առաջին հանրապետության անկմանն ու կործանմանը նախորդած արատավոր երևույթներից շատերն այսօր էլ առկա են հայկական պետության և հասարակության կյանքում: Հետևաբար, նոր անկումն ու կործանումը կարող են դառնալ հավանական, եթե վայրկյան առաջ չձեռքազատվենք բացասական երևույթներից ու տրամագծորեն չըրջենք իրավիճակը:

Կարսի անկման ականատես Արտաշես Բաբալյանն իր հուշագրությունն ավարտում է ասելով. «Երանի թե այս դառն սխալները դաս ծառայեին ապագայի համար»²⁶⁸:

²⁶⁸ Արտաշես Բաբալյան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 68: